

The background of the entire page is a vibrant watercolor illustration of green foliage. The leaves are depicted in various shades of green, from light lime to deep forest green, with visible brushstrokes and overlapping layers that create a sense of depth and texture. The foliage fills the entire frame, with some leaves appearing more prominent than others.

Upptecknaren 2021

FOLKLIVSARKIVET | LUNDS UNIVERSITET

Upptecknaren 2021

Förord

Cykeln i arkivet

Charlotte Högström (sid. 5)

Mellan trendig tång och trovärdig framtidsresurs

Cecilia Fredriksson & Filippa Säwe (sid. 15)

Hur kom spridningsbenägna växter att bli ”invasiva”?

Carina Sjöholm (sid. 21)

Frågelistan som verktyg för att arbeta med (livs)farliga frågor

Katarzyna Herd (sid. 31)

Konflikt och försoning – Dilettantism, Svenska

fornminnesföreningen och striden mot riksantikvarien

Andreas Alm (sid. 34)

Edvin Lindbergs förkomna notböcker – upppteckningar efter

Per Joel Berndtsson

Patrik Sandgren (sid. 49)

Ordning på byn. Bengt-Arne Perssons forskning om skånska byordningar

Karin Gustavsson (sid. 59)

Konstig teknik eller teknik som konstrar

Göran Sjögård (sid. 68)

Förord

I mer än hundra år har Folklivsarkivet samlat material med hjälp av frågelistor. Sedan arkivets grundande 1913 har en lång rad meddelare delat med sig av erfarenheter och minnen, insikter och förväntningar på de mest skilda företeelser och fenomen. I den här utgåvan av Upptecknaren får vi stifta bekantskap med fyra olika forskningsprojekt vid Lunds universitet, där frågelistsvar utgör en väsentlig del av forskningsmaterialet.

Charlotte Hagström har i projektet "Cykeln och friheten" undersökt människors erfarenheter av cyklar och cykling, ett fenomen som nästan helt saknade belägg i Folklivsarkivets samlingar. En frågelista som sändes till meddelarna år 2012 bidrog till att samlingarna utökades och att Charlotte fick underlagsmaterial

till sin forskning. Vilka upplevelser associeras med tång och alger? Och vilken inställning finns till att äta växter från havet? Är det våra framtida livsmedel? Frågor som dessa ställdes i en frågelista där de inkomna svaren behandlas av Cecilia Fredriksson och Filipa Säwe som ett led i deras forskningsprojekt om tång och alger på marina marknader. Hur trädgårdsägare och naturvandrare förhåller sig till de växter som rubriceras som invasiva var temat för en frågelista som levererade forskningsmaterial till en tvärvetenskaplig forskargrupp baserad vid Pufendorfinstitutet vid Lunds universitet. Carina Sjöholm beskriver temat och vad frågelistsvaren gav för resultat i sin artikel. Den fjärde artikeln som utgår från frågelistmaterial är skriven av Katarzyna Herd, som skildrar sina erfarenheter av att samla in forskningsmaterial med hjälp av frågelistor till ett projekt om dålig stämning på arbetsplatser, och till ett planerat projekt om människors möten med poliser.

Relationerna under 1860- och 1870-talen mellan den etablerade och institutionaliserade fornminnesvården och den självständigt arbetande Nils Månsson Mandelgren, som benämnde sig själv som "fornforskare och artist", var inte alltid så goda. Andreas Alm behandlar Mandelgrens roll för etablerandet av Svenska fornminnesföreningen, något som gjordes i opposition mot bland andra riksantikvarien Bror Emil Hildebrand. I artikeln används material ur den Mandelgrenska samlingen som finns hos Folklivsarkivet, som hittills varit lite använt och känt. Också Patrik Sandgren återvänder i sin artikel om spelmannen Edvin Lindberg till ett fält och ett material som å ena sidan är ofta utnyttjat,

men å den andra sidan erbjuder nya ingångar och forskningsfrågor. Detta kan också sägas gälla skånska byordningar – dokument upprättade i en månghundraårig tradition, där åtaganden inom en by reglerades. Från 1950-talet och flera decennier framåt ägnade sig etnologen och museimannen Bengt-Arne Persson (1927-2018) åt forskning baserad på byordningar. Under 2020 fick Folklivsarkivet hela hans forskningsarkiv som donation av hans familj, och Karin Gustavsson beskriver donationen och Perssons forskningsinsatser i sin artikel. Slutligen bidrar Göran Sjögård med en artikel om människors förhållande till teknik, som avslutar hans projekt "Tekniklore".

Karin Gustavsson
Arkivchef

Cykeln i arkivet

Charlotte Hagström

Det är en viss känsla av frihet och välbefinnande när man cyklar för nöjes skull. Det är roligt, avslappnande och kravlöst. Man ser årets växlingar i naturen, man kan stanna till där man vill och vila eller njuta av en vacker vy, eller få se en älg eller något rådjur eller någon annan levande varelse. Jag tänker tillbaka på långa cykelturer, det kunde bli flera timmar ibland i det sköna skogs- och odlingslandskapet, och få en puss eller en kram av sin käre cykelkompis som var min man. (M26554)

Med en cykel är det möjligt att ta sig från en plats till en annan, transportera varor och tillhörigheter, förflytta sig själv och andra. Cykeln kan användas för motion och

rekreation, i jobbet och på fritiden, för daglig pendling och för längre resor. Att cykla kan vara ett medel men också ett mål, som i citatet ovan. Det är hämtat från ett av svaren på Folklivsarkivets frågelista LUF 236 Cykling och skrivet av en kvinna i 90-årsåldern. Hon cyklar inte längre men berättar om cyklar hon haft och cykelturer hon gjort. När hon tänker tillbaka kan hon "inte se något negativt med att cykla men däremot mycket som är positivt" (M26554). Flera andra av dem som besvarat listan tycker detsamma även om det också finns de som inte är fullt så entusiastiska. Blandat med naturupplevelser och minnen av varma sommarkvar, då man cyklade till badsjön med en flaska sockerdricka och en filt på pakethållaren, finns

berättelser om cykelsemestrar i ihållande regn och erfarenheter av uppförsbackar, motvind och punkteringar. Men oavsett om man cyklar eller inte, varför man gör det och vad man tycker om det är cyklar och cykling något som i princip alla i Sverige har en relation till. Att kunna cykla är närmast självklart och har så varit sedan början av 1900-talet. I ett arkiv som Folklivsarkivet borde det därmed finnas en hel del material för en cykelintresserad forskare. Men det visade det sig att så var det inte alls.

VAR ÄR CYKLARNA?

Etnologer är intresserade av kulturella processer och sammanhang. Vi söker mönster och strukturer, utforskar levnadsvillkor och föreställningsvärldar, undersöker vad som skapar konsensus och konflikter, analyserar vanor och värderingar. Det är framför allt det vanliga och vardagliga som står i centrum och för att förstå samtiden och förändringar använder vi ofta ett historiskt perspektiv (Vallström & Lennartsson 2014). Likt många av mina kollegor har jag svårt att lämna "forskarhatten" på kontoret. Den följer med mig vart jag går även om den inte syns. Frågan om varför människor gör som de gör, oavsett om det handlar om vad de äter till middag, hur de inreder sina hem eller hur de väljer namn till sina barn, är ständigt närvarande. Under de dagliga cykelturerna till och från arbetet, liksom de längre turerna jag gärna gör på fritiden, funderade jag därför ofta på vad cykeln betyder för människor och varför de väljer att cykla eller att inte göra det, liksom hur detta har förändrats sedan cykeln kom i bruk på 1880-talet (jfr Ekström 2001, 2004). Detta ledde till att jag tillsammans med Lars-Eric Jönsson, också han cykelintresserad etnolog, för drygt 10 år sedan redigerade ett temanummer av tidskriften ETN på temat cykel. Eftersom temat för denna tidskrift alltid sammanfattas i ett ord på tre bokstäver fick den heta ETN:HOJ (Hagström & Jönsson 2009).

Men ämnet var på intet sätt uttömt och vi började planera att söka medel för ett forskningsprojekt kring cykling. Vi ville inkludera såväl samtida som historiskt material, och eftersom jag då arbetade som arkivarie vid Folklivsarkivet började jag med att göra övergripande sökningar i samlingarna. I tidskriften *Cyklisten*, som var det officiella organet för Cykelfrämjandet och vars första nummer utkom 1935, var reportage från cykelsemestrar och skildringar av cykelbudens arbeten återkommande inslag i numren under det första decenniet. Jag föreställde mig att det skulle finnas en mängd liknande berättelser i arkivets uppteckningar.

Till min förvåning stämde detta inte alls. Där fanns visserligen några uppteckningar om tidiga cyklistar och hur de bemöttes, som till exempel att den första som cyklade i Höganäs var postmästarens son Hilding Hammarkvist. Det skedde i mitten av 1880-talet på "en hög cykel med ett mycket stort framhjul och ett litet bakhjul" vilket "väckte mycket uppseende och betraktades av befolkningen som ett litet underverk" (M8956:6). Där fanns också en resedagbok från en cykelresa som två män gjorde genom södra Sverige sommaren 1915 (M20359). I övrigt saknades i princip material om cyklar och cykling. Skälet är sannolikt att intresset hos folklivsforskarna, då Folklivsarkivet grundades 1913 liksom under de följande decennierna, var inriktat på det gamla och, som man menade, ursprungliga och äkta. Det var gamla seder och bruk, redskap och metoder som stod i fokus för forskarna och för insamlingen. Dit hörde inte cykeln.

EN FRÅGELISTA OM CYKLING

Den lucka i samlingarna som upptäckts behövde fyllas. Tillsammans kom jag och kollegorna på Folklivsarkivet fram till att göra det i form av ett dokumentationsprojekt. År 2012 startade så projektet Cyklar och cyklister igår, idag, imorgon vilket pågick under ett par år. Förutom intervjuer och observationer gjordes även ett upprop som spreds i olika kanaler och som resulterade i ett antal berättelser om cykling samt fotografier (Hagström 2013). Huvuddelen av materialet som samlades in bestod dock av svar på en frågelista, LUF 236 Cykling.

Att det skulle bli en frågelista var närmast självklart. Listorna har utgjort en viktig del av insamlingsarbetet vid Folklivsarkivet sedan 1932, då den första skickades ut till arkivets nätverk av meddelare. De ämnen som arkivarierna och forskarna intresserat sig för har förändrats under årens lopp liksom även verksamheten i sig (jfr. Skott 2008, Westerholm in press). Från att ha varit representanter för en ort eller en bygd är meddelarna det nu enbart för sig själva. Vissa besvarar nu liksom då de flesta listor som sänds ut från arkivet medan andra bara svarar på någon. Sedan 2015 är det också möjligt även för personer som inte ingår i det fasta nätverket att besvara frågelistor digitalt via ett formulär på Folklivsarkivets webbsida. När listan om cykling sändes ut

hade detta dock inte introducerats. Alla som besvarade den hörde alltså till den fasta staben av meddelare.

Efter att ha diskuterat frågelistans innehåll och struktur med såväl andra arkivarier som cyklister kom den slutliga versionen att bestå av åtta teman: Min första cykel, Att cykla, Att ha en cykel, Cykeln som arbetsredskap, Cykelsemester, Trafik och säkerhet, Motionscykling och cykelsport samt Min cykelberättelse. Målet var att täcka många olika aspekter av cykling, såväl generella som mer specifika. Den skulle också vara möjlig att besvara även för den som kanske inte längre cyklar men som i något skede av livet har gjort det. I oktober 2012 skickades så den färdiga listan ut.

Sammanlagt 75 svar kom in. Längden på svaren varierar från någon halvsida till flera sidor. Vissa har valt att fördjupa sig i ett eller ett par av temana medan andra skrivit utförligt om samtliga. Här finns berättelser om cykelstöder och cykelolyckor, minnen av ansträngande cykelsemestrar och härliga cykelturer längs havet, upplevelser av otrygga trafiksituationer och av genomtänkt cykelplanering. Vissa cyklar fort och långt och har deltagit i cykellopp, andra föredrar makligt tempo, ensam eller tillsammans med någon. Somliga lagar själva punkteringar medan andra överlåter det till någon familjemedlem eller en cykelhandlare. En har intervjuat sin granne som genomfört Vätternrundan 33 gånger och berättar att hon vid 77 års ålder cyklar varje dag såvida snön inte är för djup (M26501).

MINNEN OCH ERFARENHETER

Vid läsningen av svaren blev det snabbt tydligt att cykeln är eller har varit det självklara transportsättet för många. En kvinna i 80-årsåldern berättar att hon nu visserligen har slutat cykla men att det under större delen av livet var med hjälp av cykel som hon förflyttade sig:

Jag har cyklat åtskilliga mil under årens lopp. Till skolan, arbetet, affären m.m. I regn, snöslask, solskin. (M26553)

För många fanns det ibland heller inga alternativ. Buss- och tågförbindelserna var dåliga eller hade fel sträckning och i hushållet fanns inte tillgång till bil. En person berättar om hur det var i hennes barndom åren runt 1950:

Min familj hade ingen bil. Cykeln var det självklara transportmedlet. Det talades aldrig om att cykling var nyttigt eller ett sätt att motionera. Man cyklade i ur och skur till skola och arbete, till stranden, till svamputflykten med kaffekorg och även till kalas som kunde vara någon mil bort. (M26523)

När möjligheterna att färdas på annat sätt ändras, till exempel för att man skaffar körkort och bil eller flyttar till en plats med utbyggd kollektivtrafik eller korta avstånd,

väljer en del att ställa undan cykeln. Andra fortsätter att cykla för att de tycker om det och för att det är bekvämt. En man som nu gått i pension men som cyklade dagligen under sitt yrkesliv berättar:

Jag har cyklat i vått och torrt. När arbetskamraterna tagit bilen till jobbet har jag cyklat. Då det var ett par kilometer från hemmet till jobbet kom jag före dem. Och så slapp jag skrapa bilrutor om vintrarna. (M26535)

Att cykeln har fördelar framför bilen tycker också en rektor som delvis ser sin cykel som ett arbetsredskap. Hon använder sig av den för att förflytta sig mellan de tre skolor där hon arbetar. Att cykla tycker hon om:

Jag cyklar alltid. Varje dag till jobbet, men även till affären, vänner, bio etc. Jag tycker det är skönt att cykla. Det är smidigt, skönt att komma ut och det ger daglig motion. Jag cyklar i alla väder och både när det är mörkt och ljus ute. (M26512)

Frågelistan inleds med temat Min första cykel och det är något som nästan alla skriver om. De flesta minns färgen på cykeln, ofta även märket och hur gamla de var när de fick den:

Min första cykel var gul, jag var nog sex-sju år och den var ganska stor. (M26556)

Jag vill ganska bestämt minnas att den var blå, hade limpsadel och var av märket Crescent. (M26507)
Min första cykel fick jag den sommaren jag skulle fylla sju år och börja skolan. Den var röd och gul, alldeles ny och av märket Kärnan. (M26516)

Det var en stor händelse och känslorna det väckte kan många än idag återkalla:

Jag minns också när pappa kom hem med min första cykel. Den var gul och röd i lackeringen och stangen var aningen böjd mot sadeln så att det skulle kännas som en racercykel. Det var en stund av obeskrivlig lycka (M26524)

Men långt ifrån alla fick någon ny cykel. Vanligare var, speciellt bland de äldre personer som besvarat listan, att cykeln köptes begagnad eller gick i arv:

Min första cykel var en ärvd vinröd cykel i juniorstorlek. Mina äldre kusiner hade använt den, och de lärde mig också att cykla. Jag var nog 5 eller 6 år gammal. (M26549)

Även om barncyklar visserligen fanns redan på 1930-talet var det först under 1960-talet som det blev mer eller mindre självklart att barn skulle lära sig cykla på en cykel anpassad till deras längd. Innan dess var det vuxencyklar som stod till buds. En man i 90-årsåldern berättar hur det gick till:

Jag var omkring 7 år och kunde inte cykla då men lärde mig själv genom att trampa på sned mellan ramen och kedjeskyddet. (M26540)

Liksom förmågan att kunna cykla själv utan hjälp är förenad med många känslor gäller det även beslutet att för gott parkera cykeln. Men där det förra handlar om glädje är det för det senare motsatta känslor som kommer till uttryck. En kvinna, som skriver att både hon och hennes man var mycket glada för att cykla, berättar att hon slutade cykla för fem år sedan då hon var 84 år:

Jag kände då att balansen inte var så bra så det var nog bäst att sluta. Men det var med sorg i hjärtat. (M26533)

Hur långt som känns rimligt att cykla är delvis individuellt. Samma sträcka kan upplevas som kort eller lång av olika personer. Men av frågelistsvaren framgår att cykelturerna under 1930- till 1950-talen, som är den period då de flesta av dem som besvarat listan lärde sig cykla, ofta var betydligt längre än idag. En person, född i slutet av 1920-talet, berättar hur hennes mamma flera gånger i veckan med tungt lastad cykel trampade till Stockholm för att sälja bär och blommor på torget:

Vi bodde då på Södertörn, ca tre mil från stan. Hon gav sig iväg vid tretiden på morgonen för att hinna in när torget öppnade klockan sex [...] Innan hon sen cyklade hem de tre milerna igen, handlades mat i saluhallen som sålde billigare än i mataffären hemma. (M26497)

Även förväntningarna på hur långt barn förväntades cykla var betydligt högre. En person som började skolan på 1930-talet skriver att:

Det var 8 km att cykla varje dag till skolan. (M26568)

En annan berättar om familjens semesterresor på 1940-talet:

Vi hade ingen bil, så på semestern hände det att hela familjen – mamma, pappa, lillebror och jag – cyklade till mina morföräldrar i Blekinge. Det var mer än 10 mil, så vi rastade med jämna mellanrum. Jag tyckte det var så roligt, och jag minns hur glada mormor och morfar var då vi kom fram på kvällen. (M26532)

De som besvarar listan uppmanas att berätta om hur det känns att cykla. I beskrivningarna av detta återkommer ord som glädje, frihet och lycka. Cykling är något som de allra flesta betraktar som roligt och trevligt. Även om de inte gör det varje dag, eller kanske inte alls längre, är det förknippat med positiva känslor. Den beskrivning som denna person ger av hur det känns att cykla sammanfattar vad många uttrycker:

Det känns på ett särskilt sätt att cykla, jag vill säga att man är nära naturen och en känsla av frihet och man känner sig obegränsad. (M26521)

FRÅGELISTOR OCH FORSKNING

Under årens lopp har jag deltagit i arbetet med att formulera en mängd frågelistor. Det har varit listor som varit en del av andra forskares projekt liksom listor som ingått i min egen forskning. Ytterligare listor har huvudsakligen främst syftat till att dokumentera något. I det här fallet var målet både att den skulle vara en del av dokumentationsprojektet och att den skulle generera material till ett forskningsprojekt. Det senare kom att få titeln Cykeln och friheten. Att överskrida fysiska, rumsliga och kulturella gränser och beviljades 2016 medel från Vetenskapsrådet.

En frågelista och svaren den genererar kan användas på många sätt (se t.ex. Nils-son 2020, Gunnarsson et al 2017, Männistö-Funk 2013). Om den skickas ut tidigt i forskningsprocessen kan den fungera som ett sätt att ringa in fältet och få kunskap om vilka frågor och teman som engagerar. Svaren kan bilda utgångspunkt för fortsatt problemformulering och inspirera till att teman och områden utvecklas och undersöks. Om den skickas ut under ett senare skede kan frågorna styras mot de ämnen som forskaren definierat som mest centrala eller där det saknas material.

Men oavsett när det görs resulterar en frågelista i ett intressant och användbart material. Ofta bjuder också en del frågelistsvar på överraskningar. Ämnen och frågor som forskare och arkivarier trodde skulle leda till många och detaljrika svar gör inte alltid det. Samtidigt händer det inte sällan att något som förmodades vara mindre intressant tvärtom engagerar. För den som ska gå igenom och analysera det samlade material som alla svar på en frågelista utgör väntar många dagar av fascinerande läsning, överraskning och förvåning. Berättelserna är alla unika samtidigt som det finns mönster och sammanhang (Sjöholm 1999). Likartade upplevelser kan bekräfta välbekanta händelser och situationer, annorlunda erfarenheter kan kasta nytt ljus på det förgivettagna och tillsynes allmängiltiga (Fägerborg 2011:97). Frågelistan är både en källa och en metod som kan användas på många sätt (Hagström & Marander-Eklund 2005).

Svaren på LUF 236 Cykling har använts på flera sätt i projektet Cykeln och friheten. I många av dem finns berättelser om specifika cyklar som har en historia och en särskild betydelse för ägaren. Det är cyklar som gått i arv, varit speciella på något sätt eller spelat en viktig roll under något skede i livet. I beskrivningarna och minnena av dem blir det tydligt att cyklar kan väcka många och olika känslor: saknad och längtan, sorg och vemod, glädje och stolthet. Detta blev utgångspunkten för en artikel om cykelstöder, som till stor del bygger på frågelistsvar: "Livscykeln. Om ägande, känslor och stulna cyklar" (Hagström 2018).

Även om inte alla som svarade var hängivna cyklister var det inte någon som skrev att de inte kunde cykla. Att lära sig som barn var något som framstod som närmast självklart. Också jag tog det för givet. De första raderna i frågelistan är en uppmaning att "Berätta om din första cykel!". Jag utgår alltså dels från att alla någon gång haft en cykel, dels att de kan cykla. Att fråga om huruvida den som ska besvara listan faktiskt kan cykla var inget jag ens tänkte på. Under projektets gång kom jag dock i kontakt med ett par personer som var engagerade i cykelkurser för vuxna (Cykling 2018). Det visade sig finnas många vuxna som inte kan cykla men som inget hellre vill än lära sig. Det ledde till att min forskning delvis kom att ta nya spår och inkludera en studie av cykelkurser (Hagström 2019). De självklarheter kring cykling som genomsyrade

frågelistsvaren, och som jag själv inte tidigare reflekterat över, kom att fungera som jämförelse och underlag inför intervjuer med deltagare och instruktörer.

Svaren och de många berättelser, reflektioner, minnen och synpunkter de innehåller har också använts i presentationer i olika sammanhang. Vid föredrag på bibliotek och för föreningar, i undervisning för studenter och på vetenskapliga konferenser har de fungerat som underlag för frågeställningar och argumentationer, utgångspunkt för resonemang och diskussioner och som illustrationer och exempel.

Projektet Cykeln och friheten går nu mot sitt slut. Vi som arbetat med det går vidare med andra projekt där andra ämnen står i fokus. Men svaren på frågelistan LUF 236 Cykling finns arkiverade vid Folklivsarkivet och kan användas i nya sammanhang. Det är ett material med många dimensioner. De 75 personer som besvarade listan har genom sina berättelser om hur, när och varför de cyklar, liksom hur deras cykelvanor och erfarenheter har förändrats genom livet, bidragit till att den lucka som tidigare fanns i samlingarna nu är betydligt mindre.

REFERENSER

- *Cykling*. (2018). Därför storsatsar Cykelfrämjandet på cyklingskurser för vuxna. Nr 1.
- *Cyklisten*. Officiellt organ för Cykelfrämjandet. (1935 -1944).
- Ekström, Gert (2001). *Ålskade cykel. År 1800-2000*. Stockholm: Prisma.
- Ekström, Gert (2004). Att skriva cyklars historia. Hur man hittar källmaterial till vardagens teknik-historia. I: *Att resa i arkiven*. Årsbok för Riksarkiven och Landsarkiven 2004.
- Fägerborg, Eva (2011). Intervjuer. I: Kaijser, Lars & Öhlander, Magnus (red.). *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Gunnarsson, Allan, Saltzman, Katarina & Sjöholm, Carina (2017). *Ett eget utomhus. Perspektiv på livet i villaträdgården*. Göteborg/Stockholm: Makadam.
- Hagström, Charlotte (2019). På cykel mot friheten. Cykelkurser för vuxna. I: Höög, Victoria, Kärrholm, Sara & Nilsson, Gabriella (red): *Kultur X. 10-talet i kulturvetenskaplig belysning*. Lund: Lund studies in arts and cultural sciences, 24.
- Hagström, Charlotte (2018). Livscykeln. Om ägande, känslor och stolna cyklar. I: Salomonsson, Karin (red): *Mitt och ditt. Etnologiska perspektiv på ägandets kulturella betydelse*. Lund: Lund studies in arts and cultural sciences, 17.
- Hagström, Charlotte (2013). På två hjul i Folklivsarkivet. Cyklar och cyklister förr och nu. I: *ETN:LUF. Etnologisk skriftserie*. Lunds universitet.
- Hagström, Charlotte & Jönsson, Lars-Eric (red.) (2009). *ETN:HOJ. Etnologisk skriftserie*. Lunds universitet.
- Hagström, Charlotte & Marander-Eklund, Lena (red.) (2005). *Frågelistan som källa och metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Männistö-Funk, Tiina (2013). "They played it on Saturday Nights in a Barn". Gramophone Practices and Self-Made Modernity in Finland from the 1920s. I: *International Journal for History, Culture and Modernity*. Vol. 1, no. 2.

- Nilsson, Charlotte (2020). *En förbindelse med en större värld. Postorder i Sverige under tidigt 1900-tal*. Lund: Mediehistoriskt arkiv, 47.
- Skott, Fredrik (2008). *Folkets minnen. Traditionsinsamling i idé och praktik 1919-1964*. Göteborg: Institutet för språk och folkminnen i samarbete med Göteborgs universitet.
- Sjöholm, Carina (1999). Biobiljetter, filmprogram och frågelistor. I: Bergquist, Magnus & Svensson, Birgitta (red.). *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Vallström, Maria & Lennartsson, Rebecka (2014). Etnologin och det förflutna. Plocka russinen ur kakan eller missa Jesusbarnet i krubban? I: *Kulturella perspektiv*. Nr. 3.
- Westerholm, Bettina (in press). "Vi inväntar Ert svar med stor spänning" – Frågelistsamling 1952–2020. *Nordisk etnologi 1921–2021*. I: Nilsson, Fredrik & Åström, Anna-Maria (red.). *Ett ämne i rörelse*. Åbo: Åbo Akademi.

Opublicerade källor

- Lunds universitets folklivsarkiv (LUF). (2012): Frågelistan *LUF 236 Cykling* (2012) samt 75 svar på denna.
- LUF *M8956:6*.
- LUF *M20359*.

Mellan trendig tång och trovärdig framtidsresurs

Cecilia Fredriksson & Filippa Säwe

TÅNG OCH ALGER PÅ MARINA MARKNADER

Alger får mig att tänka på all grön beläggning på trädäck och stengångar mm. Ett jäkla jobb att få bort. Det blir bara mer och mer med åren. (M27918)

När vi som humanister och samhällsvetare bestämde oss för att göra en frågelista om tång visste vi knappast skillnaden mellan tång och alger. Men intuitivt förstod vi kanske att benämningarna gav lite olika associationer. Det skulle visa sig att många av dem som svarade på frågelistan hade väldigt olika upplevelser av tång och alger. Vi bad dem också berätta om sina erfarenheter. Sammanlagt fick vi in 114 svar på den digitala frågelistan och 38 meddelarsvar.

Frågelistan "Tång och alger på marina marknader" har sin bakgrund i ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt om hållbarhet och nya livsmedel, som drivs vid institutionen för Service management vid Lunds universitet, Campus Helsingborg. Projektet finansierades av det statliga forskningsrådet Formas, som har särskilt fokus på hållbar utveckling, och tog sin utgångspunkt i den marina miljön och "havets blå åkrar" och syftade till att utveckla en helhetssyn på marina resurser, teknik och konsumtion. Idag finns stora förväntningar på ett växande vattenbruk inom jordbruks- och livsmedelsområdet, och i projektet ville vi bland annat undersöka i vilka former och sammanhang alger kan introduceras och skapa mervärde. Hur kan alger användas som marin resurs i en biobaserad ekonomi?

Vi vet att alger kan ha en viktig roll i omställningen till en grön ekonomi där havet kan bilda en ny och utökad odlingsyta. Alger kan odlas eller sköras för livsmedelsproduktion men kan också användas som förnybar energikälla. I projektet intresserade vi oss även mer övergripande för relationen mellan havets resurser och den cirkulära ekonomin. Genom projektets tvärvetenskapliga sammansättning (humaniora, samhällsvetenskap, kemi och bioteknik) fokuserade vi även på alternativa produktionsätt och nya tekniska processer. I frågelistan intresserade vi oss framför allt för meddelarnas egna erfarenheter och upplevelser av tång och alger: använda tång, äta tång, handla tång, tång som resurs.

I den avslutandesista delen av frågelistan öppnade vi upp för ett bredare perspektiv vad gäller tången som resurs. Här fanns möjlighet att fundera fritt kring framtida möjligheter och användningsområden för tången och på vilket sätt den skulle kunna introduceras som livsmedel. Vi undrade också om det fanns något direkt hinder för tången att bli en framtida matresurs. Avslutningsvis bad vi om beskrivningar av den typiska tångkonsumenten och passade samtidigt på att ställa frågan: "är du en sådan?"

ETT SAMMANSATT FENOMEN

När jag tänker på alger kommer först känslan av obehag – alger som blommar runt vår ö och gör att man inte kan bada. Alger som syns från flyget som gula fält i Östersjön och berättar om döda bottnar som vi förstört. (M28008)

Hav och vatten är oftast närvarande i beskrivningarna av tång och alger. Vad gäller alger verkar det vara ett ganska diffust begrepp med många negativa associationer till sådant som "grönt klegg i sjöar och hav", "övergödning", "överväxt i Östersjön", "grönsmetig sörja" eller "algblooming". Andra associerade till erfarenheter av "grönalger på sten", "bräddor och väggar som gjorde allt jättehalt och grönfärgat" eller som något "grönt och klibbigt att trassla in sig i vid havsbad".

Tång associerades ofta positivt och med en slags naturlig inbyggd funktion som exempelvis "närlingsrika, stora tångskogar i haven som tillväxtmiljö" eller som "stora bruntångsfält i haven". Hos många väcker tankar på tången olika barndomsminnen till liv där till och med "lukten av tång" blir ett ljus och sinnligt minne av att "plocka tång vid sjökanten". En kvinna berättar att hon förknippar tången med sina somrar på Smögen:

I tången kunde vi fånga småkrabbor och tångräkor och ibland satt det blåmusslor på tången. Det var också roligt att plocka upp blåstång och "smålla" blåsorna. Vid vissa ställen finns det underbart många slags tång i det helt klara vattnet, speciellt på Hållö. Det är fortfarande fascinerande att sitta vid vattenkanten och se tångens rörelser i olika färger. (M28015)

Tången beskrivs alltså i mer positiva ordalag än algerna och erfarenheterna blir ofta personligt färgade. Tången aktiverar många olika sinnen och beskrivningarna visar också på en ambivalent inställning till tångens egenskaper. Trots att den luktar illa är den "full med intressanta djur" och beskrivs som hälsosam och nyttig, men också som något smutsigt och till och med giftigt.

Frågelistmaterialet har lärt oss att tång är ett motsägelsefullt fenomen (Fredriksson & Sæwe 2020) och tången har, som andra naturresurser, förmåga att organisera kultur och samhälle (jfr Douglas 1999, Falk 1994, Jackson 2010). Tångens värde har skiftat i olika sammanhang. Idag ser vi också att tången förknippas med framtid, resursutnyttjande

och hållbarhetsfrågor. Men när vi tar del av erfarenheter kring tången från dåtiden ger det oss samtidigt perspektiv på begreppen resursutnyttjande och hållbarhet i ett nytt slags framtidsljus.

TÅNG SOM RESURS

I min barndom i slutet av 1940- början av 1950-talet brukade vi, tror jag, på hösten köra till stranden med häst och vagn för att hämta ett lass med tång som sedan lades på rabatterna. (M28012)

Några av meddelarna har egna minnen av hur tången användes som resurs i jordbruket eller i trädgården. Sådana personliga erfarenheter gäller ju främst kustlandskapen och speciellt i Bohuslän. Dessa erfarenheter är sällsynta i frågelistmaterialet, men en av beskrivningarna handlar om hur den ilandblåsta tången var något som speciellt kvinnorna kunde använda för att exempelvis "dryga ut den lilla fiskfångsten med" och något som gjorde att grisen och hönsen överlevde. (M28011) Tången fungerade även som "förtjockningsmedel" så att soppan kändes "matigare". Ett annat användningsområde var som vattenrenare i brunnen, som isoleringsmaterial i äldre hus eller som "glasull" vid nybyggen.

Tången kunde också användas som nödbränsle eller ersätta spån vid rökning. Framför allt var den viktig som gödning på den mindre potatisåkern, och den kunde också bli mat till hushållsgrisen och till fåren och hönsen. "För att skaffa tången behövdes inte pengar, det räckte med arbete som barn och gamlingar kunde klara":

De tog oftast hem tången med en dragkärra på 2 stora hjul, på släp bakom cykeln. Samla och ta tillvara den kallades "tångtåkt". Även om den var ilandblåst från havet som var allas, krävde det då för att göra det, "strandrätt". Strandrätten handlade oftast om vem som ägde marken där. Var det t ex kronans mark, hade den tidigare getts, t ex till de som var "strandsittare" på området. Det var en värdefull rättighet. Att tången hade ett stort värde, gjorde att stränderna på den tiden hölls rena, det förde med sig att då var t ex alblomning inte ett stort problem. (M28011)

I frågelistmaterialet ser vi också exempel på hur tångens ekonomiska värde organiserade det sociala livet. En av meddelarna berättar att bönderna i Stora Hult i Skåne, "sedan flera hundra år" gödslar jorden mest med tång eftersom det var ett både billigt och nyttigt gödningsmedel. Tången var en begärlig resurs och före konstgödningsens tid förekom, enligt meddelaren, ofta stölder av "Bjåres guld":

I Vejbystrand hissades en flagga, när tång fick hämtas på stranden. I Stora Hult fick bönderna fram till 1869 hämta tång när som helst. Tången lades upp i högar på strandallmänningen och blev därigenom insamlarens egendom. Men det var en begärlig vara. Inte bara som gödning utan även till att laga taken med. Det hände att bönderna i Stora Hult fick vakta tångbunkarna nattetid för att förhindra stölder. (M28010)

I delar av frågelistmaterialet ser vi hur tången fungerat som en värdefull resurs som också hade förmågan att organisera så väl hushållet som det sociala livet. Som vi nämnde inledningsvis finns idag stora förväntningar på ett växande vattenbruk där tången betraktas som framtida proteinkälla. Intresset för att odla tång och alger i Sverige har tagit fart under senare år, inte minst beroende på ett antal stora forskningsprojekt som adresserar tångens "klimatsmarta" fördelar. Ofta betonas förmågan att göra "miljön en tjänst" eftersom algerna tar upp kväve och fosfor ur havet (Fredriksson & Säwe 2020, Hultman et al 2021, Säwe et al 2021).

TÅNGEN I FRAMTIDEN?

Idag ser man allt mindre blåstång i vattnen runt Gotland och alltmer grönslick. Nu när man vet att den är ett dåligt tecken på hur havet mår känns den inte längre lika len och skön. (M28008)

Tång är ett fenomen som på olika sätt pekar in i framtiden. Att tången trängs ut och minskar i omfång ses som ett tecken på att havet inte mår bra. Å andra sidan knyts många förhoppningar till tången som en hållbar framtida resurs. Men tångens introduktion i det svenska köket verkar ta formen av en mer exklusiv och sällsynt ingrediens. Enligt svaren på frågelistan verkar tång vara något man i första hand kanske kan tänka sig att prova på restaurang. Trots att många är tveksamma till att införa tång i sin egen matlagning finns en stark tilltro till tången som framtidsmat:

Vad jag vet är tång väldigt näringsrikt och har en annan typ av kolhydrat/fiber sammansättning än växter som växer på land. Det borde vi lära oss att äta och tillaga, men jag har ingen kunskap om vad som går och är gott att äta och inte. (Digitala frågelistan 63)

Även om tång och alger finns att köpa i en del matbutiker är det alltså en sällsynt råvara i det svenska köket. Vardagens mat- och inköpsrutiner är sällan öppna för förändring (jfr Kaufmann 2010), men här har handeln ett viktigt ansvar för att erbjuda gröna produkter och uppmuntra till hållbar konsumtion (Fredriksson & Fuentes 2014). Men många av meddelarna beskriver att det kan vara svårt att hitta tång i butiken. Ibland befinner den sig på den "utländska hyllan" tillsammans med sådant som "curry-pasta, glasnudlar, kokosmjölk" och ibland finns den i "fiskdisken" eller i "vegohyllan, asiatiska hyllan eller eko/hälso-hyllan".

Även om tången görs mer tillgänglig menar flera att det behövs "mer konkreta tillagningstips och omdömen innan man köper det" och att det inte räcker "att se det i affärshyllan". Här blir upplevelsen och lärandet en viktig del av erfarenheten. Till skillnad från handeln har en del restauranger lyckats synliggöra tången som ny kulinarisk erfarenhet:

Jag kan mycket väl tänka mig att äta det igen på restaurang eller hemma hos andra. Jag tror att

den en bra tid framöver kommer att ses som en delikatess på restauranger och inte som vardagsmat i hemmen. För de som vill äta mer vegetariskt måste det vara idealiskt som kosttillskott på många olika sätt. Jag har tittat i min butik här på landet och några alger såg jag inte till.../---/. (M28008)

I vår pågående forskning har vi sett att svårigheten att introducera tången i det svenska köket vilar på olika förklaringsmodeller som handlar om butikernas bristande innovationsförmåga, EU:s och det svenska livsmedelsverkets stränga regelverk samt konsumenternas ointresse, okunnighet och ovilja till förändring. Här aktiveras olika föreställningar, förhoppningar och påståenden kring tångens hälsobringande och hållbara egenskaper.

När vi i frågelistan avslutningsvis bad om beskrivningar av den typiska tångkonsumenten, och samtidigt ställde frågan: "är du en sådan?", fick vi flera intressanta och sammansatta svar. En kvinna beskriver att hon ännu inte ser sig som en "tångkonsument", men hon är inte främmande för att bli det: "Då måste jag lära mig vad den består av och var den kommer ifrån". Många av svaren pekar på behovet av kunskap och transparens vad gäller den egna konsumtionen.

När det gäller andras konsumtion pekar beskrivningarna av en typisk "tångkonsument" mot att vissa egenskaper och villkor behöver vara uppfyllda: att vara intresserad av den egna hälsan, att vilja testa nya saker, att vara nyfiken, att ha gott om tid, att vara medveten, att vara intresserad av hållbarhet, en viss livsstil och kanske vilja berätta om detta i sociala medier.

Med beskrivningarna av en framtida tångkonsument följde alltså beskrivningar av ett mer eller mindre specifikt sammanhang som konsumenten ingick i. Här kan sammanfogningarna mellan livsstil och tångkonsumtion förstås som ett antal narrativ som pekar mot nya marknader och möjliga framtidsscenarier.

Vi har följt tångens resa genom olika röster och oanat mött tången som en självklar resurs i dåtidens Sverige, samtidigt som dess framtida potential som ny proteinkälla och drivmedel lyfts fram. Tången tycks vara ytterst potent i relation till tid och rum och därmed högst användbar i relation till sin samtid. Tångens förmåga att vara ett slags historiskt totalfenomen blev initialt en överraskning för oss. Vi ser fram emot fortsatta undersökningar av tångens användningsområden, konsumenters inställningar och de tekniska möjligheterna.

REFERENSER

- Douglas, Mary (1999). *Implicit meanings - selected essays in anthropology*. London: Routledge
- Falk, Pasi (1994). *The Consuming Body*. London: Sage.

- Fredriksson, Cecilia & Säwe, Filippa (2020). "Att ta en tugga av havet. Om blå åkrar, grön ekonomi och den smarta tångens svåra resa." *Kulturella Perspektiv*, 4.
- Fredriksson, C & Fuentes, C (2014). Att sälja hållbara produkter. Detaljhandelsföretagens strategier för att skapa mening och värde för kunderna. *Handelsrådet 2014*:3.
- Hultman, Johan, Säwe, Filippa & Fredriksson, Cecilia forthcoming. "Seaweed-Making in the Anthropocene" In: Mølberg Jørgensen, Kenneth (forthcoming). *Business Storytelling and Sustainability*. World Scientific Publishing.
- Jackson, Peter (2010). "Food stories: consumption in an age of anxiety." *Cultural Geographies* 17(2) 147–165.
- Jönsson, Håkan (2012). *Den gastronomiska revolutionen*. Stockholm: Carlssons.
- Kaufmann, Jean-Claude (2010). *The Meaning of Cooking*. Oxford: Polity Press.
- Säwe, Filippa & Fredriksson, Cecilia (forthcoming). "Marine markets in Motion for Sustainability".

Opublicerade källor

- Lunds universitets folklivsarkiv (LUF). (2020): Frågelistan *LUF 260 Tång och alger på marina marknader* med totalt 152 svar.

Hur kom spridningsbenägna växter att bli ”invasiva”?

Carina Sjöholm

BOTAN TVINGAS RENSA BORT INVASIVA SKÖNHETER

Så var en rubrik i Sydsvenskan formulerad 25 april 2021. I ingressen kan man läsa vidare:

Efter upp till 30 års skyddad tillvaro på Lunds botaniska trädgård åker de ut. Naturvårdsverket visar ingen pardon. Inte ens som avskräckande exempel får växter som gul skunkkalla, jättebalsamin och vattenhyacint leva kvar.¹

Rubriker om invasiva växter har varit många under de senaste åren liksom inslag i tv-nyheter med skräckscener där exempelvis parkslide tar sig in i hus. I Sydsvenskan 16 maj 2021 kallas plantan för ”monsterplanta”:

Spola i kranar och titta under mattor är vanliga tips inför husköpet. Här är ytterligare ett: leta efter parkslide i trädgården. Monsterplantan kan stå dig dyrt, i värsta fall kostnader på flera miljoner.²

Alla som har erfarenheter av växtlighet vet att önskan att ha en uppvuxen trädgård, park eller annan grön yta snabbt övergår till känsla av att det blivit för mycket och måste hållas tillbaka. Kanske har man också erfarenheter av att det är svårt att hålla tillbaka eller bli av med vissa växter som tenderar att ta över. ”Invasiv” förefaller ha blivit ett begrepp som alla numera känner till. Några av de växtarter som diskuteras som invasiva är sådana som är mycket vanliga i svenska trädgårdar vilket har väckt en mängd olika reaktioner, diskussioner och känslor. Många starkväxande och spridningsbenägna växter förefaller i vissa sammanhang likställas med att vara ”invasiva” (Saltzman, Sjöholm & Westerlund 2021).

Jag har ingått i en grupp om tio forskare med intresse för forskning om växter och växtlighet som träffades under läsåret 2020/2021 en gång i veckan för att tillsammans vrida och vända på vad som är och betraktas som ”invasiva främmande växter”. De yttre ramarna för våra diskussioner var ett tema förlagt vid Pufendorfinstitutet vid Lunds universitet. Under ett par terminer träffades vi, verksamma vid olika discipliner och fakulteter vid Lunds universitet och Sveriges Lantbruksuniversitet, för att arbeta tillsammans med vad vi formulerade som ett vetenskapligt problemområde: The human aspect of Invasive Alien Plants – the Paradox of Plants, People and Personal Preferences.

I gruppen började vi att leta vetenskapliga artiklar. Så småningom började vi tänka att det skulle kunna vara spännande att samlas kring ett gemensamt material och tolka det utifrån våra respektive kompetenser och verktygslådor. Eftersom jag själv, liksom Cecilia Fredriksson som också ingick i gruppen, är etnolog och arbetat med flera olika frågelistor genom åren föreslog vi att det skulle kunna vara en väg att gå. Sagt och gjort. I Pufendorfguppen började vi formulera en frågelista, en klassisk lista för meddelare och en för webben som kunde besvaras av alla. Det tog tid. Vi hade många och långa diskussioner om vad som skulle vara fokus för listan, hur olika vi tolkade begrepp och definitioner utifrån våra skiftande forskningsbakgrunder. Själv var jag nyfiken på vad och hur meddelarna skulle formulera sig kring bevarande av växter och vilken slags natur de uppskattar och önskar ska finnas kvar.

Sedan tidigare finns ett stort frågelistmaterial vid Folklivsarkivet (LUF) om privata trädgårdar insamlat i ett projekt där fokus var villaträdgårdar som jag tillsammans med etnologen Katarina Saltzman och landskapsarkitekten Allan Gunnarsson samlade in.³ Den listan, LUF 233, som dessutom skickades ut av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG) och Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (DFU), gav ett rikt material som för min del var en del av den erfarenhet jag tog med mig in i temat om invasiva växter.

Trädgårdar är en viktig inkörsport för invasiva växter. Vi insåg redan i det första forskningsprojektet att trädgårdsväxter ofrånkomligen utmanar ett antal gränsdragningar och kategoriseringar (Gunnarsson, Saltzman & Sjöholm 2017). Det kan handla om önskade växter som börjar bre ut sig och ta över eller oönskade som kan vara luftburet "ogräs" eller komma från grannens trädgård (Saltzman & Sjöholm 2019). Växter har uppenbart en förmåga att förmera sig, såväl på egen hand som med hjälp av mänskliga medaktörer. En anledning för människor att dela trädgårdsväxter kan vara viljan att ta hand om, bevara men också sprida växter med en särskild historia, som en slags informell, kulturarvsförvaltande handling.⁴

De frågelistor som vi i Pufendorfguppen skickade ut hette kort och gott Invasiva växter (LUF 256). Meddelarfrågelistan ledde till 37 innehållsrika svar. Vi inledde den med att fråga huruvida meddelarna hört talas om begreppen "invasiva växter" och "främmande växter". Vi frågade efter erfarenheter av delning och spridning av växter och vilka växter som skulle kunna tänkas vara värda att bevara men också möjligen spridas. Vi bad meddelarna nämna några växter som de menade absolut inte hör hemma i svensk natur i allmänhet och frågade vad de skulle kategorisera som "främmande" respektive "inhemska" växter. Vi avslutade med att fråga vad meddelarna menar är ens eget ansvar när det kommer till bekämpning alternativt bevarande av växter och om hur de fått eventuell information om hanterande av invasiva främmande arter.

I den kortare digitala frågelistan fokuserade vi på förståelse av begreppen "invasiva" och "främmande" arter, erfarenheter av invasiva växter och inställning till att bevara respektive bekämpa. Denna frågelist gav osedvanligt många svar, närmare bestämt 489 stycken, mycket tack vare att vi riktade länken med frågelistan till vissa grupper på Facebook som vi antog skulle ha intresse för att besvara listan. Vi försökte också aktivt få en spridning över landet.

Förutom frågelistmaterial som vi i Pufendorfgruppen diskuterade, bearbetade och analyserade, bjöd vi in representanter för myndigheter och organisationer som har ansvar för att formulera, informera eller hantera invasiva främmande arter. De olika materialkategorierna har vi bearbetat dels i en utställning som visades i Pufendorfs trädgård våren 2021, dels i en bok där vi i essäform diskuterar olika aspekter på invasiva främmande växter (Alkan Olsson et al 2021).

För att visa att frågan om invasiva främmande arter är en komplex diskussion kommer jag här att utifrån meddelarlistan diskutera hur en del meddelare skriver om de mer kända invasiva växterna, det vill säga sådana som diskuterades som mest vid tiden för utskicket av frågelistan hösten 2020, men också hur meddelarna reflekterar över och vänder och vrider på begreppen "invasiv" och "främmande" i svaren.

Men innan jag kommer in på hur meddelarna reflekterar kring begreppen gör jag ett försök att reda ut hur myndigheter och offentliga organisationer formulerat sig.

VAD ÄR DÅ INVASIVA FRÄMMANDE VÄXTER?

2015 formulerades inom EU en förordning om hur man ska kunna förebygga och hantera introduktion och spridning av invasiva främmande arter. Syftet var både att förhindra att nya invasiva främmande arter etablerar sig inom EU och framför allt att bekämpa de invasiva arter som redan finns här. Enligt denna förordning är det förbjudet att

importera, sälja, odla, föda upp, transportera, använda, byta, släppa ut i naturen eller hålla levande exemplar av de arter som finns upptagna på EU-förteckningen över invasiva främmande arter. Det är inte heller tillåtet att låta dessa arter växa eller reproducera sig.⁵

Det är kraftfulla ord. I Pufendorfgruppen ville vi sätta den här förordningen i ett samhälleligt sammanhang genom att tillsammans diskutera invasivitet som fenomen och reflektera över hur, varför och av vem växter definieras som invasiva. I detta inkluderade vi att utforska hur myndigheter, offentliga organisationer och olika experter uppfattar främmande respektive inhemska växter i privata trädgårdar, offentliga planteringar såväl som i "naturen".

När myndigheterna talar om invasiva växter är den korrekta benämningen "invasiva främmande arter", Invasiv Alien Species (IAS). Därför ställde vi i frågelistorna frågan om vad de som svarade menar är invasiva respektive främmande arter. Flera antyder att de är osäkra på vad som är inhemska växter. Andra använder "inhemsk" mer ofreflekterat. Några reagerar dock på begreppet "främmande" och föreställningen om vad som anses höra hemma i vår svenska natur.

Enligt officiella dokument är främmande arter sådana som med hjälp av människor har spridit sig till nya områden antingen avsiktligt eller oavsiktligt.⁶ Kopplat till en mängd olika faktorer har många växter numera kommit att bete sig lite annorlunda än de gjorde bara för några decennier sedan vilket lett, och leder, till en mängd olika utmaningar av såväl kulturell, ekonomisk och miljömässig karaktär. Utgångspunkten för vår grupp var att det behöver forskas om hur inhemska växter i såväl privata trädgårdar, offentliga plantager som i "naturen" uppfattas, men också vilken effekt både debatten och själva växterna kan tänkas ha på attityder och beteende. Kollisionerna mellan förespråkare för bevarande av biologisk mångfald och främmande arter för mänskligt bruk och förespråkare för utrotning och destruktion av hotfulla arter är tidvis kraftfulla, vilket man kan ana av de många rubrikerna i olika medier de senaste åren.

Men är det så farligt att vissa växter sprider sig? Och tar inte medierna i när det till exempel talas om parkslide som "monsterplanta"? I till exempel det globala hållbarhetsmålet 15 (SDG 15) ses invasiva främmande arter som ett av de största hoten mot biologisk mångfald, vilket visar att det finns en global riskmedvetenhet om de negativa effekterna som orsakas av IAS. Det har lett till krav på olika slags regleringar, men också just skapande av förordningar och listor över främmande arter som bör kontrolleras, begränsas och i vissa fall också utrotas. Dessa listor återspeglar olika värderingar och beslut som fattas utifrån lokala förhållanden. Vad som uppfattas som IAS ser dessutom olika ut beroende på geografier. De EU-listade växter som är etablerade idag i Sverige är enligt Naturvårdsverket gudaträd, gul skunkkalla, jättebalsamin, jätteloka, sidenört, smal vattenpest och tromsöloka.⁷

För att komplicera det ytterligare finns det främmande arter som riskerar att bli invasiva och kan orsaka stora skador, men som än så länge inte omfattas av regler i Sverige. Om detta skriver meddelarna en hel del. Naturvårdsverket tillsammans med Havs- och vattenmyndigheten rekommenderar att alla hjälper till att förhindra eller åtminstone begränsa spridningen av dessa.⁸ De växter som nämns i skrivande stund är blomsterlupin, parkslide, kanadensiskt gullris och vresros. Det är växter som påfallande många av de som besvarat frågelistorna pekar på som antingen problematiska eller sådana de vet betraktas som problematiska, men som många tycker att de själva har under kontroll. Andra växter som nämns som potentiellt invasiva enligt riskklassificeringen är syren,

påskiljor och scilla.⁹ I frågelistmaterialet ser vi de som tar diskussionen om invasiva växter på största allvar, men också någon enstaka som skeptiska till myndigheters styrning vad de får odla i sin trädgård. Vanligast är dock en förundran över hur snabbt vissa växter fått en ny status och betraktas som invasiva eller potentiellt invasiva, men också en förvirring av vad som gäller för dessa växter. Detta är bland annat Fritidsodlarnas riksförbund (FOR) väl medvetna om och försöker informera om:

Det är inte så konstigt att det blir många frågor då det finns tre olika listor som diskuterats i media, EU-, den nationella- och riskklassificeringslistan. I dagsläget är det endast de växter som är upptagna på EU-listan som är reglerade enligt lag.¹⁰

Det finns en ambition att försöka utforma en nationell lista. Det förefaller dock vara en särdeles svår process att formulera en sådan lista eftersom det är så många olika faktorer man har att ta hänsyn till, inte minst de kostnader det innebär att bekämpa de spridningsvilliga växterna.

ÖNSKAD OCH OÖNSKAD SPRIDNING

Man kan säga att det huvudsakligen är två reflektioner som återkommer i frågelistmaterialet. Det ena är berättelserna om växter, ofta lupiner, som "potentiellt invasiva växter". Trots medvetenheten om risken menar flera att dessa inte betar sig invasivt i den egna trädgården och att de därmed inte ser några problem med att ha dem kvar. Den andra reflektionen handlar om begreppet invasiv. En meddelare, kvinna född 1936 och journalist, skriver att för tio år sedan var begreppet invasiva växter okänt för henne. Att det är ett relativt nytt begrepp återkommer många till. Det är uppenbart att myndigheter och organisationer haft svårt att nå ut med vad som egentligen gäller. En kvinna bosatt i Skåne och född på mitten av 1930-talet skriver att hon googlat på ordet och reflekterar över hur hon själv använder begreppet:

Egentligen används ordet tydligen bara om arter som sprider sig inom ett område där de inte hör hemma utan dit de införts, avsiktligt eller oavsiktligt. Självt säger jag ibland invasiv om sådana växter som skulle kunna bre ut sig och ta över hela trädgården om de fick chansen. (M27943)

Meddelaren fortsätter att berätta om erfarenheter av växtkraft:

Om jag hade vetat hur mycket rotskott syrener skjuter, hade jag inte planterat några. Om man vill ha en syrenhäck är det bra, men att ständigt försöka hålla efter dem i rabatter och gräsmatta är ganska hopplöst.

Att växter förändrat växtsätt över tid skriver flera meddelare om. En kvinna född i mitten av 1940-talet i västra Sverige beskriver hur hon under början av 1990-talet planterade växter hon fått av en bekant och som fungerade som önskvärt skydd mot såväl blåsten som oväntade besök. Så småningom fick hon veta att det var parkslide växten hette. När hon flyttade till nästa hus fanns det inga växter alls och hon satte

en ny parkslidehäck som växte och spred sig snabbt vilket hon initialt var tacksam för eftersom den avgränsade tomten mot grannen. Ganska snart insåg hon dock att den spridit sig lite väl mycket, både mellan och under stenar och långt in hos grannen. Hon avslutar sitt svar, liksom föregående meddelare som skriver om syren, med att poängtera att det är en växt hon numera hade kunnat vara utan.

De flesta som har, eller har haft tillgång till, trädgård känner säkert igen känslan av att vilja att växter breder ut sig för att till exempel täcka bar jord. Några år senare kan samma växt ha tagit över fullständigt och den önskvärda spridningen har plötsligt blivit ett problem. Gränsen mellan vad som är önskvärt och inte, men också för vad som är lite eller för mycket i en trädgård är som sagt vag (jfr Saltzman, Sjöholm & Gunnarsson 2016).

NÄSTAN INVASIVA VÄXTER

Samma meddelare som skriver om parkslide skriver att hon har testat flera av de växter som betraktas som potentiellt invasiva:

Jag har också sått och planterat lupiner i en slänt men de var inte speciellt invasiva. Det var istället ljungen, som tog över och nu finns det inga lupiner kvar. Jag tycker de är så vackra när de blommar, men hos mig trivdes de inte. Lupiner i väggkanten är också vackert. Synd att de tar över all annan växtlighet. Det blir ju lite enformigt med tiden.

Jag har också fått balsaminer från en bekant, men de trivdes inte heller. Förmodligen beroende på att det blir torrt i den grunda jorden.

Vresrosor har jag också planterat för de gillar den torra jorden jag har. Förra året röjde jag och klippte ner mycket i trädgården. Det var ju en sommar, när jag hade tid att göra något i trädgården. Då kastade jag de flesta vresrosorna och har bara kvar någon enda, som jag kan ha koll på. (M29744)

Det är många reflektioner och funderingar kring växters utbredning som åskådliggörs i materialet och det förefaller finnas en medvetenhet om spridningsrisken om än många tar risken. Vissa potentiellt invasiva växter säljs i handeln fortfarande, noterar en del, och tycker att det legitimerar att fortsätta att odla dem i den egna trädgården. I väntan på skapandet av en nationell lista över vilka växter som är invasiva i bemärkelsen olagliga i Sverige har förvirringen hos både kunder och handlare varit stor.

Andra exempel på växter som uppvisar vad en meddelare beskrivs som växter som har "invasiva tendenser" och som återkommer i svaren är rosenval (perenn luktärt) och knölklocka. Ytterligare en annan meddelare skriver om kaprifol som på lantstället gärna tar över och tränger ut andra arter. Många trädgårdsväxter sprider sig vidare ut från rabatter och trädgårdar och en del meddelare berättar om hur trädgårdsväxter återfinns i grönområden utanför trädgårdarna. Dessutom betar sig inte växter alltid som man förväntar sig och det är stundtals svårt att styra:

Det står en telefonstolpe på grönområdet och vi tyckte det kunde vara trevligt att använda den som humlestör. Det fungerade bra de första åren, men idag klättrar det inte längre någon humle på telefonstolpen. Däremot sprider det sig rotskott åt alla håll och långt in i vår egen trädgård. (M27949)

En meddelare berättar att höstanemonen, som hon tycker är så vacker, har börjat sprida sig långt ut i gräsmattan. Spansk körvel är en annan växt som kan bli irriterande, trots att den, som hon skriver, är väldoftande. Vissa trädgårdsbuskar sätter frön och tar över: "Gullregn och fläder, och jag har satt igång ett krig mot dem. Gärna i lagom mängd, men det är mycket växtkraft i dem" (M27926). Dessa citat visar hur vi ser på växter utifrån en mängd olika faktorer. Vi lever i ett land med olika växtzoner och förutsättningar för växter. Många arter består dessutom av olika sorter som betar sig på lite olika sätt.

DEN FÖRÄNDRADE BLICKEN OCH DE OLIKA FÖRKLARINGSMODELLERNA

I svaren på frågelistorna finns en mängd tankar kring förändring av naturen. En meddelare, liksom flera andra, talar om den flytande gränsen mellan "naturlig förändring" och "invasivitet":

Här öppnas det för olika tolkningar. Låt mig ta ett exempel. I Skåne är granen kanske inte att anse som ett naturligt träd då man förknippar Skåne med lövträd. Vilken betydelse kan skogsbruket ha för begreppet invasiva växter i ett sådant fall? (M27925)

Många av meddelarna reflekterar över balansen mellan att bevara den biologiska mångfalden och att värna om utrotningshotade växter, vilket visar på ett centralt dilemma som återkommer inte bara i frågelistmaterialet utan också i mediala och professionella sammanhang. Det förs resonemang om den natur som de menar inte längre finns eller som är på väg att försvinna.¹¹

Utanför tomten har vi haft en mycket stor yta täckt med Liljekonvaljer. Något händer i naturen, numera helt borta, där frodas numera ormbunkar stora och kraftiga. En annan yta på tomten har varit full av Kroll-liljor, i år fanns inte en enda! Dessa ytor är sådan mark jag inte arbetar med på något sätt. I Kroll-liljedungen tar nu Renfana och Nässlor över alltmer. Där håller jag koll på Lupinerna. (M27930)

Många av meddelarna är numera någorlunda medvetna om vad invasiva växter är och vilka det kan tänkas vara, om än gränserna som sagt är vaga. Vad som agerar invasivt eller vad som enligt listorna är invasivt tas upp som ett dilemma och i vissa fall som en provokation. Ibland sker förändring ganska snabbt och anledningarna är många och diskuteras för fullt, även i frågelistmaterialet. En del reflektioner leder till filosofiska tankar om vad som ska finnas och vad som ska tas bort och att det definitivt inte är någon enkel diskussion:

Men talet om invasiva arter som ska bort, utrotas, väcker också filosofiska tankar hos mig. Växter, djur

och människor vandrar in i vårt land på grund av hur vi hanterar jordbruk, klimat, rättviseproblem och konflikter m.m. Borde vi inte ägna mer tid åt grundproblemen i stället för att stöta bort konsekvenserna? Och vem ska välja ut vad och vilka som ska få finnas? Uttrycket att "något (någon) inte hör hemma här" gör mig illamående. Nu är det växter och vissa djur som är aktuella för utrensning. Vad kommer sen? Men jag är inte tillräckligt kunnig för att utveckla dessa tankegångar. Och dessutom väldigt inkonsekvent, antar jag. Kanske ändå skäl att se upp? (M27956)

Flera meddelare relativiserar och problematiserar vad som kan betraktas som invasivt eller önskvärt eller ej, likaså vad som betraktas som främmande respektive inhemskt.

Jag har aldrig tänkt på vilka växter som "hör hemma här" och inte. Vi får nya svenskar varje dag så varför inte nya växter, vi måste alla anpassa oss. Dock har jag nu blivit upplyst om att det finns farliga växter som är väldigt giftiga typ björnloka och jättebjörnloka. (M27945)

Kanske är det lättare att acceptera en uppmaning om att utrota en växt om den just är giftig?! Men var går gränserna för att det känns som att en växt tar över? frågar sig ytterligare en annan meddelare:

Vi tyckte ju som sagt att parksliden var vacker, och om den, under kanske tio år, inte spridit sig mer än den gjort så utgör den kanske egentligen inte så stort hot. Vi blev nog uppjagade av att vi av en slump läste om denna mardrömsväxt. (M27931)

Som trädgårdsägare är man påverkbar och det är uppenbart att de senaste årens mediala uppmärksamhet kring invasiva växter påverkat hur vi ser på vissa växter.

AVSLUTNING

Sverige är ett avlångt land och villkoren för växterna väldigt olika. Dessutom förändras deras roll och funktion över tid. Människor skapar ofta relationer till växterna som omger dem vilket tydligt framgår av berättelserna i materialet. När vår värld förändras, gör också naturen det liksom hur människor relaterar till exempelvis växter. Med tiden blir invasiva främmande växter en del av omgivningen och, när de inte är direkt skadliga för människor eller deras miljöer, blir de en del av vardagen. Dessa nya relationer har i flera fall kolliderat med åtgärder för invasiva främmande växter som syftar till att bevara biologisk mångfald. Det är uppenbart att växter kan upplevas olika och att vissa kan betecknas som invasiva, medan andra kan betraktas som del av en naturlig växtprocess och till och med ses som en del av vårt gröna kulturarv (Saltzman, Westerlund & Sjöholm 2021). Och de kan förstås vara både invasiva, eller potentiellt invasiva, och del av kulturarvet på samma gång.

Lupinen förefaller de flesta vara medveten om betraktas som invasiv, om än det sällan framgår att det finns olika sorters lupin. Det är också den växt de flesta är kluvna till. En del ser med fasa hur lupinerna breder ut sig och tar över, medan andra beskriver hur de själva lyckas ha den under kontroll i den egna trädgården men också den

lycka det är när lupinen blommar. Hav av lupiner väcker onekligen många olika slags känslor (Frihammar, Kaijser & Lagerkvist 2018). Det är intressant att fundera över vad diskussionen om invasiva växter gör med oss och hur vår blick förändras när en växt går från att vara önskvärd till att betraktas som inte bara väldigt spridningsvillig utan dessutom invasiv.

Bevarande-perspektivet ligger som en fond i många av resonemangen i materialet om vilken natur vi vill ha respektive vilken natur vi vill bevara. Det är dock inte alltid som dessa är helt förenliga. Önskan om att bevara och återskapa kan ibland vara en del av samtidskritik. Vissa experter förespråkar en mer positiv tolkning av det så kallade "hotet" från invasiva växter, och hävdar till och med att dessa kan vara vår räddning i en värld som förändras snabbt.

Perspektiv på hur värde skapas kan ställas mot nya perspektiv på relationen mellan människor och andra levande organismer och kritiska perspektiv på det förflutnas roll i samtiden och för framtiden. Listorna över invasiva arter, såväl som diskussionen om dem, har bidragit till nya definitioner av vad som gör en växt värdefull och värd att bevara men också vad som betraktas som hot och något som förstör. I detta sammanhang är växtkraft både en tillgång och ett problem.¹²

NOTER

1. <https://www.sydsvenskan.se/2021-04-25/botan-tvingas-rensa-bort-invasiva-skönheter> (hämtad 21-09-29)
2. <https://www.sydsvenskan.se/2021-05-16/monsterplanta-kan-forstora-huskopet> (hämtad 21-09-29)
3. Forskningsprojektet "Arbete och redskap i villaträdgården mellan dröm och förverkligande", finansierat av Vetenskapsrådet 2012-2016.
4. Vilket jag tillsammans med Katarina Saltzman och Tina Westerlund, båda från Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet, arbetar med i ett annat forskningsprojekt, "Rötter i rörelse. Kulturarv på trädgårdens marknader", finansierat av Vetenskapsrådet 2017-2021.
5. <https://www.naturvardsverket.se/vagledning-och-stod/invasiva-frammande-arter/eu-forordningen-om-invasiva-frammande-arter/#E-682882207> (hämtad 21-09-01).
6. Se Naturvårdsverkets hemsida men också Artdatabankens.
7. <https://www.naturvardsverket.se/globalassets/amnen/invasiva-frammande-arter/pdf/forteckning-av-invasiva-vaxter/eu-listade-invasiva-frammande-arter-vaxter.pdf> (hämtad 21-09-10)
8. <https://www.naturvardsverket.se/amnesomraden/invasiva-frammande-arter/artfakta> (hämtad 21-09-01)
9. <http://www.for.se/vad-galler-for-invasiva-frammande-vaxter-kommer-syren-forbjudas/> (hämtad 21-09-01)
10. <http://www.for.se/vad-galler-for-invasiva-frammande-vaxter-kommer-syren-forbjudas/> (hämtad 21-09-10)
11. Se vidare Sjöholm 2021.
12. Saltzman, Sjöholm & Westerlunds bidrag på SIEF-konferens 2021: Ambiguous vitality: Gardening between desired heritage and despised invasiveness.

TRYCKA KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Alkan Olsson, J, Hansson, H, Persson, E, Sjöholm, C & Vareman, N. (2021) *Växtvärk. Perspektiv på främmande växter i svensk natur*. Lund: Palaver Press. (Under utgivning).
- Frihammar, M, Kaijser, L & Lagerkvist, M. (2018) Hotet i vägrenen: Blomsterlupinens plats i ett

svenskt kulturarvslandskap. *Kulturella perspektiv - Svensk etnologisk tidskrift*. Vol. 27, nr 3-4, s. 13-24.

- Gunnarsson, A., Saltzman, K & Sjöholm, C. (2017). *Ett eget utomhus. Perspektiv på livet i villaträdgården*. Göteborg/Stockholm: Makadam.
- Saltzman, K, Westerlund, T & Sjöholm, C. (2021). Gardeners' perspectives and practices in relation to plants in motion. *Routledge Handbook of Biosecurity and Invasive Species*. Barker, Kezia & Francis, Robert A. (eds.). London: Routledge.
- Saltzman, K., Sjöholm, C. & Westerlund, T. (2021). Ambiguous vitality: Gardening between desired heritage and despised invasiveness. Presentation at SIEF, International Society for Ethnology and Folklore. *Breaking the rules? Power, participation, transgression*. Helsinki June 2021.
- Saltzman, K, Sjöholm, C. & Westerlund, Tina (2020). Sellable histories. The use of stories in marketing of heritage plants and gardens. *Ethnologia Scandinavica No 50*, 2020.
- Saltzman, K & Sjöholm, C. (2019) Att dela och dela med sig. Trädgårdsväxter, kulturarv och ekonomi. I Magdalena Petersson McIntyre, Barbro Johansson & Niklas Sörum (red.). *Konsumtionskultur. innebörder och praktiker*. Göteborg/Stockholm: Makadam.
- Saltzman, K, Sjöholm, C. & Gunnarsson, A. (2016). Önskat eller oönskat? Växter i rörelse i den privata trädgården. *Rig. Kulturhistorisk tidskrift, nr 1*, 2016.
- Saltzman, K & Sjöholm, C. (2013). Trädgårdens arbete och redskap. Klassisk etnologi i nya sammanhang. *ETN:LUF Folklivsarkivet i Lund 100 år*. Nr 8, 2013.

OPUBLICERADE KÄLLOR

- Lunds universitets folklivsarkiv (LUF). (2020): Frågelistan *LUF 256 Invasiva växter* med totalt 527 svar.

Frågelistan som verktyg för att arbeta med (livs)farliga frågor

Katarzyna Herd

Att göra en frågelista var en ny upplevelse för mig. Jag var, för det första, förhållandevis oerfaren i nyttjandet av denna metod när jag började planera mitt projekt under 2019. Metoden fanns i utkanten av min forskarblick men verkade sällan vara ett möjligt alternativ i mina projekt. Jag hade aldrig utbildats i att göra eller skapa en frågelista. Jag lärde mig i små steg med studenter som gick grundkursen i etnologi. Utbildningen av etnologer vid Lunds Universitet inkluderar ett besök i arkiv och en föreläsning om frågelistor. Det var spännande, men ändå främmande. Det verkade som om jag var mer en "vara i fält"-person. Enkelt uttryckt betraktade jag en frågelista som en sekundär resurs för materialsamling, kanske inte lika omfattande som observationer, intervjuer eller skuggning (t.ex. Kaijser & Öhlander 2011).

Man måste erkänna att denna inställning var en blandning av okunskap (intervjun har framhållits som insamlingsmetoden framför andra) och ett slags dyrkan kring vissa etnografiska metoder. Jag växte upp (akademiskt) med att tänka på självaktningen i att personligen observera, delta och prata med människor. Man kan lätt bli förblindad av fältets skönhet, och i slutändan kan man göra sig själv till en viktig bit i det etnografiska pusslet. Det är etnografen som har hemligheterna och innehar nycklarna, som var där i kött och blod, och har rätten till tolkningen. Denna uppfattning har naturligtvis uppmärksamats av etnografer under årtionden av etnografi (t.ex. Davies 2008; Favret-Saada 1980). Clifford Geertz, i sin klassiska uppsats om lokal kunskap, kommenterade behovet av nära etnografer:

In one sense, of course, no one knows this better than they [informants] do themselves; hence the passion to swim in the stream of their experience, and the illusion afterward that one somehow has. But in another sense, that simple truism is simply not true. (Geertz 1983:58).

Jag har alltid gillat att göra etnografi, gillat att vara nära människor och lyssna, avslöja, ha ett skarpt öra för spännande detaljer och uttalanden. Detta var "den äkta varan". Tidigare hade jag haft ett lättillgängligt fält, svensk fotboll, och att hitta informanter var egentligen aldrig ett problem. Därför utformades ett projekt (tillsammans med FD Jakob Löfgren) om dålig stämning på jobbet, med intervjuer och observationer i åtanke. Även om några intervjuer genomfördes, kände vi intressant nog, informanternas oro över

att bli intervjuade om dålig stämning. Samtalen lyfte inte. Folk verkade lite motvilliga, medvetna och försiktiga.

År 2020, stod vi alla inför verkligheten av en pandemi av Covid-19, och i kölvattnet av den, svårigheter med etnografiskt fältarbete. Många arbetsplatser stängdes, och våra förfrågningar om deltagande i studien, i form av intervjuer och observationer på arbetsplatser, möttes regelbundet med ett "nej tack", motiverat med pandemirelaterad stress och brist på tid av människor som inte ville "ännu ett möte online". Och inte att förglömma helt, livet var på spel för många. Att träffa folk, att umgås med folk var farligt och kunde resulterat i en infektion, allvarig sjukdom och död.

Frågelistan om dålig stämning, som skickades ut 2020, räddade vårt projekt. Det var i och med frågelistan som vi verkligen insåg hur svårt det var att kommunicera om svåra situationer på jobbet, hur försiktiga människor var med att erkänna eller tala om det. Nästan som om man inte ville "jinxa det". Med stor hjälp från arkivet samlades mer än 50 svar in. Även om pandemin var den viktigaste faktorn här, gjorde informanternas inställning till temat "dålig stämning" att det inte var lätt att hitta informanter, som ville ställa upp på intervju. Det var lättare att närma sig fältet i frågelistform.

En nyfiken etnograf, som önskar uttömmande berättelser, är ett ovälkommet element i en diskussion om dålig stämning på en arbetsplats. Hen blir den som kan skapa dålig stämning faktiskt. Går det att diskutera dålig stämning om man känner att den kryper in? Jag hade en informant som reagerade så. Hen var frivillig, ville träffas och prata, berättade att hen hade mycket erfarenhet med dålig stämning i Sverige. När vi träffades så blev det ändå svårt att diskutera. Hen var mycket försiktigt med ord, med detaljer. Jag fick nästan inga utvecklade berättelser, bara små bitar. Det var en lång och mycket trängd intervju. Ja, det blev helt enkelt dålig stämning.

Man skulle kunna komma med en dos reflexivitet: var det kanske forskarens fel? Var forskarens övertygelse, kaxigt kanske, som antog svar innan de uttalades? Ja, kanske. Jag var förberedd genom min tidigare erfarenhet, med villiga informanter som talade öppet, vitt och brett om sitt tema. Situationen med ovilliga informanter var ny, förvirrande och nästan deprimerande. Ja, det blev dålig stämning. Den Franska etnologen Jeanne Favret-Saada spenderade några år med informanter som inte ville prata (Favret-Saada 1980). Visst, det var ett lite mer spännande ämne (häxor i franska småorter på 1970-talet), men hon upplevde sin position som nån som stör och väcker känslor och tankar som informanterna helst skulle slippa.

Frågelistan om dålig stämning genererade fängslande material. Personer som svarade på listan resonerade, bland annat, kring chefer och ledarskap. En informant skrev:

När min kollega och chef skällde ut personalen för att de städat och gjort i ordning hennes rum som också används som mötes rum emellanåt. Hon hade själv sagt att vi skulle använda det när hon inte var där för möten från myndigheter tex. En började gråta och en började skrika tillbaks och en blev helt paralyserad. Själv försökte jag medla och lugna ner dem. Jag har varit med om många möten... bla. styrelsemöten genom åren där det skrikits och gråtits och smällt i dörrar. (...) Men det tillfälle som nämns överst, har inte löst sig riktigt än. Jag har fått bli personalansvarig och medla för att de ska ha så lite kontakt som möjligt med varann. Chefen/min kollega har problem med att hantera sitt temperament. "jag är en känslomänniska" säger hon! Vi hoppas hon ska sluta och gå över till ett annat företag hon startat. En annan gång hade vi en anställd som var som en ångvält hon körde över allt o alla. Hon kunde komma o avbryta mig mitt i kurser jag höll i och prata till oss som om vi vore en barngrupp. (svar nr. 12, 581)

Även om frågan var att beskriva en situation med dålig stämning, så tar informanten upp olika element av arbetslivet i ett kort, kondenserat format. Bilden är komplicerad och känslomässig. Man får en fängslande inblick i en svår situation på jobbet, en illustration av hur det känns genom det som informanten försökte beskriva.

Uppmuntrad av metoden var jag snabbt ute efter ytterligare en frågelista, för ett annat projekt. Under en tid funderade jag på ett projekt om allmänhetens möte med polis, och att undersöka hur man talar om polisen. Det verkade som den mest logiska metoden som var tillgänglig, var att börja med en frågelista. Först tänkte jag att det blir enkelt att fråga folk om polisen. Sen, efter lite betänketid insåg jag att man kan se mina enkla frågor som lite farliga. Att fråga om säkerhetsstyrkor och möjliga problem med dem är inte nånting som kan betraktas som neutralt. Resultaten är ännu inte analyserade, men snyggt ordnade svar från ett femtiotal informanter väntar på mina hungriga ögon. Frågelistornas betydelse har lyfts under den senaste (pandemi)tiden. Ambitioner och utarbetade planer för fältarbete måste omprövas, och jag skulle hävda att det åtminstone för mina akademiska engagemang varit en bra händelseutveckling. Det resulterade i ett nytt sätt att studera, ett nytt sätt att skapa material och förhoppningsvis kommer det att bidra till nya, fräscha och spännande resultat.

REFERENSER

- Davies, Charlotte Aulun (2008). *Reflexive Ethnography. A guide to researching selves and others*. New York: Routledge.
- Favret-Saada, Jeanne (1980). *Deadly words. Witchcraft in the Bocage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geertz, Clifford (1983). "From the Native's Point of View": On the Nature of Anthropological Understanding. In *Local Knowledge. Further Essays in Interpretative Anthropology*. Basic Books; s.55-70.
- Kaijser, Lars & Öhlander, Magnus (2011). *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur.

OPUBLICERADE KÄLLOR

- Lunds universitets folklivsarkiv (LUF). (2020): Frågelistan *LUF 257 Dålig stämning* med 50 svar.

Konflikt och försoning – Dilettantism, Svenska fornminnesföreningen och striden mot riksantikvarien

Andreas Alm

Den 29 november år 1869 samlades 31 personer på Börshuset i Stockholm för att diskutera grundandet av en ny fornminnesförening. Mötets utfall blev positivt och Svenska Fornminnesföreningen var bildad. I stadgarna fastslogs att föreningen skulle verka för att "efterforska, undersöka och bekantgöra svenska minnesmärken och muntliga öfverlämningar från äldre tider, hvilka äro af intresse i etnologiskt, kulturhistoriskt eller konsthistoriskt hänseende". Bakom den utskickade mötesinbjudan stod 15 personer som under de förgående månaderna arbetat hårt för att driva saken i hamn, varav de tre översta namnen var August Sohlman, Gunnar Olof Hyltén-Cavallius och Nils Månsson Mandelgren.

Vad som i sammanhanget bör uppmärksammas är att någon representant från Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (hädanefter förkortat KVHAA), den institution som åtminstone sedan 1828 års fornminnesförordning uppbar det främsta ansvaret för svensk fornminnesvård, inte närvarade vid mötet. Utåt sett ville man från Fornminnesföreningens sida göra gällande att det inte förelåg några fientliga intentioner gentemot KVHAA, men under ytan så mullrade däremot antagonism. För flera av de involverade innebar föreningen just den protest mot "herrarna i Stockholm" som man ansåg nödvändig, inte minst mot KVHAA:s sekreterare, riksantikvarien Bror Emil Hildebrand, och mot det som uppfattades som hans alltför starka grepp om den antikvariska vetenskapens villkor och förutsättningar.

Under de senaste decennierna har relationen mellan amatörforskningen, dilettantism, och den professionella forskningen hamnat alltmer under forskarens lupp. Exempelvis har det förts fram argument för att dilettantismen kan anses ha en demokratiserande effekt, då den rubbar och bryter ner hierarkiska maktstrukturer inom vetenskapen. I ljuset av detta har det funnits goda anledningar att gå tillbaka historiskt för att undersöka och problematisera vetenskapens professionalisering och dilettantens roll i denna process (Federhofer 2011:19-22).

Under 1700-talet var vetenskapliga studier något som endast ett fåtal välbärgade hade möjlighet att sysselsätta sig med och de som hade dessa förutsättningar var ofta

Inbjudes till ett sammanträde måndagen den 29 nästkommande November kl. 6 e. m. i rum, som å Börsen anvisas, för öfverläggning om bildande af en

Svensk Fornminnes-Förening

i enlighet med den önskan derom, som enhälligt uttalades i Göteborg sistlidne sommar.

Stockholm den 17 November 1869.

Aug. Sohlman. G. O. Hyltén-Cavallius. N. M. Mandelgren.
J. A. Malmström. M. E. Winge. Joh. E. Ericsson.
J. Blackstadius. P. E. Bergstrand. O. Hermelin.
E. V. Langlet. C. F. Wiberg. G. Wolm. Sylvander.
G. H. Mellin. T. A. Gellerstedt. P. Holm.

universalgenier utan några specialkunskaper. Dessutom tillkom en viss prestige för den som utanför sin egentliga yrkesverksamhet sysselsatte sig med vetenskapliga studier. Under 1800-talet, framförallt efter enväldets upplösning år 1809, kom detta dock att förändras (Jensen 2011:261). Genom minskade privilegier för adeln och en framväxande medelklass ökade kraven på högre utbildning för ämbetsmän, vilket medförde ökade motsättningar mellan amatören och yrkesforskaren och begreppet dilettant skiftade till att få en mer negativ innebörd än tidigare. Exempelvis var en av frågorna som diskuterades bland professionella fornforskare hur man kunde förmå amatörer att avstå från att utföra egna undersökningar och bilda privata och lokala museisamlingar. Redan vid grundandet blev Svenska Fornminnesföreningen en arena där dessa konfliktlinjer tydliggjordes och argumenten kunde luftas från olika håll. Föreningen möjliggjorde dessutom, genom bland annat sin tidskrift och sina sammarsammankomster, att en vetenskapsintresserad allmänhet kunde följa med i diskussionerna om fornforskningen på ett nytt sätt än tidigare då samtalen som förts inom KVHAA varit betydligt mer slutna och isolerade (Nordbladh 2005:352).

Den mest omfattande skildringen av Svenska fornminnesföreningens tidigaste år har förmodligen verkställts av Birger Nerman, arkeolog och föreningens ordförande 1939–1969, inför hundraårsjubileet 1970 (Nerman 1970). Nerman ger en god överblick över de diskussioner gällande forskningens metoder som diskuterades vid sammanträdena. Flera andra forskare har därefter diskuterat och belyst föreningen utifrån olika utgångspunkter (Arcadius 1997; Baudou 2001; Baudou 2012; Hillström 2006; Jensen 2011; Nordbladh 2005). Att det under föreningens tidiga år förekom konflikter med KVHAA är knappast någon hemlighet utan framgår med all tydlighet i läsningen av det officiella materialet. Inte minst har föreningens roll i genomdrivandet av reviderandet av 1867 års fornminneslag gällande hembudsplikten av bronsföremål blivit något som förknippas med dess tidiga historia.

I föreliggande artikel går jag igenom några av de strategier som dilettanter inom föreningen tillämpade för att uppnå sina mål och förändra forskningens villkor. Vidare undersöker jag i vilken grad man ansåg att motstånd gentemot riksantikvarien var en fruktbar strategi och när man istället såg att en återhållsammare inställning och försök till kompromiss kunde bidra till bättre förutsättningar. Detta görs främst med hjälp av arkivmaterial från Nils Månsson Mandelgrens samling på Lunds universitets folklivsarkiv samt hans brevsamling på Universitetsbiblioteket i Lund.

FÖRENINGENS GRUNDANDE OCH TIDIGA FÖRHOPNINGAR

Sommaren 1869 beslutades vid skandinaviska konstnärsmötet i Göteborg att Sverige liksom sina nordiska grannländer var i behov av en förening som kunde uppmuntra efterforskning, bevaring och offentliggörande av sina fornminnen (Nerman 1970:9).

KVHAA betraktades av flera som en stel och föråldrad institution som knappast hade ork eller möjlighet att fullgöra sina förpliktelser, samtidigt som den besatt en makt att förhindra att utomstående kunde få något uträttat. Från KVHAA:s håll såg man därför med misstänksamhet på Fornminnesföreningens grundande. Riksantikvarien Hildebrand hade sedan slutet av 1840-talet legat i konflikt med en av eldsjälarna bakom projektet, Nils Månsson Mandelgren, vilket hade eskalerat till något som knappast kan beskrivas som annat än rent hat. Därför var det inte någon överraskning att han betraktade föreningen som Mandelgrens påhitt för att hämnas att KVHAA inte alltid hade gått honom till mötes. Han skrev till Leonhard Fredrik Rääf år 1871:

Hr Mandelgren, en s.k. artist av uslaste slag, utan talent, utan vanligt folkvett, är ilskefull mot Akademien därför, att han vet att Akademien känner hans oförsämda och till en del rent av brottsliga förfarande (Stavenow 1972:116).

Förväntningarna på vad föreningen skulle kunna åstadkomma var storartade redan från start och man föreställde sig att den skulle ägna sig åt kulturhistorisk forskning i den vidaste bemärkelsen vilket inkluderade alltifrån konsthistoria, arkeologi och numismatik till folklivsforskning, dialekt- och ortnamnsforskning (Nerman 1970:98). Efter första mötet lät Mandelgren rapportera framgången till historielectorn och en av dem som med åren kom att bli hans närmsta allierade inom föreningen, Carl Fredrik Wiberg, som entusiastiskt svarade:

Denna förening skall först göra hvad ingen akademi förmår, gifva lif åt Fornforskningen (Wiberg, 12/1 1870).

Mandelgrens andra allierade och närmsta vän, folklivsforskaren Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, var även han hänförd över vad som höll på att hända och han kunde mycket väl förstå varför herrarna inom KVHAA hade anledning att vara nervösa. "Ty vad som har hänt är mer än en opinionsyttring", jublade han, "det är en revolution" (Stavenow 1972:116). Det dröjde inte länge efter grundandet innan konflikten var i rullning. Frågan som först och främst skulle tas itu med, och som kanske har blivit det som mest förknippas med föreningens tidigaste år, var revisionen av hembudsplikten av bronsföremål från 1867 – en episod som i den historiska litteraturen har kommit att benämnas som Bronsfejden.

BRONSFEJDEN – REVISIONEN AV 1867 ÅRS FORNMINNESLAG

Genom 1867 års fornminneslag lagstadgades en hembudsplikt för alla guld- silver- och bronsfynd som påträffades i svensk jord. Föremålen skulle erbjudas staten mot ersättning och om riksantikvarien så önskade hamnade de på Statens historiska museum (SHM) i Stockholm. Men i och med att dansken Christian Jürgensen Thomsens treperiodsystem – forntidens kronologiska indelning i sten- brons- och järnålder – hade

fått sitt verkliga genomslag vid tiden så blev bronsföremål eftertraktade av landets alla fornforskare och det ansågs därför som väldigt besvärligt att eventuellt behöva sända iväg sina värdefullaste fynd till Stockholm. Därför tog dilettanter i slutet av 1860-talet, med hjälp av Fornminnesföreningen, upp kampen mot riksantikvarierna och hans akademi för att försöka få upp frågan på riksdagens dagordning (Jensen 2011:267).

Bronsfejden handlade bland annat om vilket vetenskapsideal som ställdes främst. Riksantikvarierna ansåg att vetenskapen krävde statlig kontroll och att museet i Stockholm borde vara överordnad alla andra museer, medan kritikerna betonade att vetenskap krävde frihet (Hillström 2006:150). Det fanns en oro att föremålen skulle spridas till alltför många privata smäsamlingar om en fri handel av bronsföremål skulle tillåtas (Jensen 2011:268). En av de mest tongivande kritikerna mot kontrollen var friherren och folklivsforskaren Nils Gabriel Djurklou som hade grundat Sveriges första provinsiella fornminnesförening i Närke år 1856. Trots att han initialt, i motsats till kollegan Richard Dybeck, ställt sig positiv till KVHAA och fornforskningens centralisering så ändrade han sig så småningom (Mangård 1937:86-90). Under 1860-talet tjänstgjorde han som antikvitetsintendent hos KVHAA, en episod som han i brev till Mandelgren beskrev som "min förödmjukelses tid" (Djurklou, 26/2 1872).

Men åsikterna inom Fornminnesföreningens var allt annat än homogena, och även i bronsfrågan fanns det varierande uppfattningar, något som kulturarvsforskaren Magdalena Hillström har påpekat (Hillström 2006:112). Exempelvis intog intendenten för historiska avdelningen vid Göteborgs museum och tillika medlem i föreningen, Gustaf Brusewitz, något av en mellanposition då han menade att det förvisso hade varit glädjande om hans museum hade möjlighet att införskaffa fler föremål från bronsperioden men att släppa handeln helt fri tycks han ha varit skeptisk till. Han oroade sig över en alltför stor spridning av samlingarna från "Götarike" och menade att det vore bättre för arkeologerna om samlingarna koncentrerades i Göteborg i stället för att "sprida dem hit och dit till Skara, Uddevalla, Halmstad, Venersborg, Lund osv" (Brusewitz 15/11 1869). Hembudsplikten blev därför ett aktuellt ämne för diskussion under första sommarmötet i Växjö 1870.

Flera av deltagarna, framförallt Mandelgren, tog ton och argumenterade för att lagen måste revideras, medan den unge Oscar Montelius, som stod riksantikvarierna nära, försvarade den och menade att den inte alls lade hinder för att lokala museisamlingar kunde bildas, vilket kunde ledas i bevis genom det faktum att det faktiskt fanns flera lokala museer (Nerman 1970:7f). Vid mötet lästes ett brev från den då 83-årige lundaprofessorn Sven Nilsson upp där han krävde hembudspliktens avskaffande (Nilsson 1870). Nilsson var en ansedd person inom forskarvärlden och hans inlägg blev ett kraftigt artilleri för dem som önskade se en revidering. Han kände dessutom riksantik-

vari en väl och hade stor respekt för hans kunskaper och forskargärning och det enda som han egentligen vände sig mot var monopolet, eller som han senare formulerade det i ett brev till Mandelgren:

Och som jag är fiende till allt skråtvång, måste jag framförallt inse det avskräckande i en vetenskap (Nilsson, 15/2 1872).

Fornminnesföreningen beslutade på mötet att ställa sig bakom en resolution där man skulle verka för att lagen skulle ses över. För Oscar Montelius fanns det inte mycket han kunde göra. Lagens kritiker hade vunnit stöd för sin sak inom föreningen och nu gällde det att se till att revideringen genomfördes i riksdagen.

Huvudmetoden tycks ha varit att opinionsbilda. Genom att föra fram protester och invändningar mot rådande ordning i tidningspressen och föreningens tidskrift kunde de utmanande dilettanterna få spridning och sympatier för sina idéer. För Hyltén-Cavallius handlade det hela om forskarnas frihetskamp mot ett tyranni. "Må fan taga hela hans system!" skrev han till Mandelgren om riksantikvarierna och drog en jämförelse med svampbildningar i ruttna hus som vägrade försvinna om man inte öppnade upp helt och luftade ut (Hyltén-Cavallius, 21/11 1871). Och inte minst så hade de en ovärderlig allierad i Sven Nilsson, betonade han, då tidningarna skulle vara tvungna att publicera samtliga av hans inlägg i frågan, och det skulle väga tungt hos beslutsfattarna (Hyltén-Cavallius, 1/7 1870).

Men givetvis kunde även motståndarsidan nyttja sig av tidningspressen. Hans Hildebrand, riksantikvariens son och så småningom efterträdare, ryckte ut till faderns försvar i Post- och Inrikes Tidningar där han gick till hård attack mot Mandelgren och anklagade honom för stöld då han under sina resor tagit emot föremål som kyrkor och församlingar hade skänkt till staten för att sedan därefter lämna över det till sitt eget museiprojekt vid Slöjdskolan i Stockholm (Hildebrand 1871). Mandelgren blev förstörd över Hildebrands attack men kunde lugnas av Hyltén-Cavallius som menade att det endast var desperata dödsryckningar och att striden i praktiken redan var vunnit. "Tänkande folk har redan bildat sig en opinion i frågan", skrev han sommaren 1871 (Hyltén-Cavallius, 20/6 1871). I korrespondensen mellan Mandelgren och Hyltén-Cavallius tycks det aldrig funnits mycket tvivel om att de skulle gå som segrare ur striden.

Men trots sin visshet om att det skulle lyckas så var det samtidigt viktigt med rätt timing i debatten och att inte slarva bort möjligheten genom att ha för bråttom, även om alla inte höll med om takten. Exempelvis manade Mandelgren till försiktighet och menade att arbetet med förslag till författningsändringen i början av 1871 ännu var så pass

oklart att om det fördes fram skulle det med enkelhet krossas av riksantikvariern. Nilsson blev besviken på Mandelgrens försiktighet och menade att det inte fanns anledning att skjuta upp det mer. Han ville tvinga riksantikvariern att lägga sina kort på bordet och föra fram sina argument (Nilsson, 7/2 1871). I början av 1872 beklagade sig Nilsson över föreningens slapphet i frågan och om han vetat om att det skulle bli på det viset så hade han aldrig hoppat på (Nilsson, 1/2 1872). Djurklou ville även han gå försiktigt fram med författningsfrågan och först försäkra sig om vem som var vän och vem som var fiende, men när tiden var inne skulle även han "sjunga min visa", som han uttryckte det (Djurklou till Mandelgren, odat.). Hyltén-Cavallius betonade även han vikten av att inte gå händelserna i förväg utan att välja sina strider och låta allt ha sin tid. I ett tidigt skede skrev han till Mandelgren:

Men se dig väl för, och glöm icke, att för hvarje dag som vinnes och för hvarje steg vår Fornminnes-förening går framåt, blir du starkare, tills du slutligen står inom en sluten sköldborg av vänner som erkänna din fosterländska verksamhet. Då är segern din. Men begå ingen oförsiktighet och om du möjligen kan undvika en strid, utan att riskera din välfärd, så dröj tills du är den starkaste på slagfältet. Angrip först då, när du är viss att krossa din fiende, – icke förr (Hyltén-Cavallius, 8/2 1870).

Skulle en dilettant nyttja den allmänna opinionen gentemot en etablerad institution som KVHAA så fick det absolut inte slarvas med sanningshalten i det som skulle gå i tryck. Det skulle lämna ett öppet mål för bemötande för dem som redan besatt det större sociala kapitalet. Mandelgren höll vid tiden på att skriva på en publikation om Bror Emil Hildebrand men uppmanades stundligen av Hytén-Cavallius att skjuta upp publiceringen tills tiden var den rätta. Det var viktigt att det var lugnt och sakligt samt gentlemannamässigt till formen, och framförallt skulle fakta och inte lösa anklagelser vara projektiler om man ville döda, betonade Hytén-Cavallius (Hyltén-Cavallius, 25/6 1870). "Hopa fakta på fakta, tills din fiende är tillintetgjord", uppmanades Mandelgren, "Må sedan Fornminnes föreningen tända hans bål och dricka hans graf öl" (Hyltén-Cavallius 8/2 1870). Det var likaledes av största vikt att publikationen hade formen som nödvändigt självförsvar och det fick absolut inte framstå som en aggressiv attack utan bara som en sista utväg för någon som tvingats in i försvarsläge (Hyltén-Cavallius, 8/2 1870).

Riksantikvariern som följde debatten genom tidningarna förvånades inte över den råa och anklagande tonen gentemot honom. Allt bra som han och KVHAA under alla år hade utfört för fornforskningen och fornlämningarnas beskydd ignorerades, och allt som skedde utanför KVHAA berömdes (Baudou 2012:145). Genom att nyttja tidningspressen, föreningens tidskrift samt egna pamfletter för opinionsbildning i frågan lyckades dilettanterna i Fornminnesföreningen att vinna nödvändigt stöd i riksdagen och driva igenom en revidering av hembudspikten år 1873, vilket gjorde det möjligt för var och en att samla bronsföremål. Riksantikvariern själv erkände i brev att frågan

hade slitit hårt och fått honom att åldras 10 år och han beklagade sig över att föremål nu kunde köpas upp och föras ur landet av engelsmän (Hildebrand 1934:301). Han erkände sig slagen och kommenterade att "Dilettantismens anspråk hafva segrat öfver vetenskapens, egennyttans öfver fosterlandskärleken" (Jensen 2011:274).

HELA SVERIGES FÖRENING – MOT STOCKHOLM

Under 1850- och 1860-talen grundades lokala fornminnesföreningar runt om i de svenska landskapen (Hillström, 2006:92).¹ Dessa kom väl överens med KVHAA och riksantikvarien kommenterade det hela som en glädjande utveckling. Djurklou likaså då han menade att föreningarna kunde verka som en överbryggande länk mellan KVHAA och folket (Hillström 2006:93–97).

Redan innan grundandet av Fornminnesföreningen hade frågan lyfts hur relationen med landskapsföreningarna skulle formaliseras. Var de lokala föreningarna starka så innebar det att den centrala föreningen skulle bli svag, och om de var svaga så skulle den stora äta upp dem. Det gällde att hitta en balans och kanske borde man från Svenska fornminnesföreningens håll undvika att försöka reglera alltför mycket, menade Wiberg (Wiberg 4/11 1869). Djurklou var av uppfattningen att Svenska fornminnesföreningens främsta uppgift var dess tidskrift. Kunde man få in läsvärda artiklar från hela landet att publicera i den så skulle mycket vara vunnet "ty det är af denna allmänheten skall hemta bevisen på föreningens lifaktighet och uppmuntras att understödja föreningen" (Djurklou, odat.). Mandelgren tycks ha föreslagit att fördela styrelsen på två avdelningar, en i Stockholm och en bestående av folk från olika landsändar, vilket Djurklou protesterade mot då det skulle bli alltför opraktiskt och tidskrävande och snarare bidra till splittring än att knyta samman hela landet. Dilettanter som Djurklou skulle betacka sig för ett sådant besvärligt och tidskrävande uppdrag (Djurklou, odat.). Vid första mötet i Växjö 1870 kom man efter diskussion överens om att landskapsföreningar borde uppmanas i de landskap där de ännu inte fanns och att de sattes i förbindelse med fornminnesföreningen och meddelade den om sina arbeten som kunde publiceras i tidskriften samt att man bildade lokala museisamlingar (Fornminnesföreningen 1870: 6).

Det fanns en tydlig baktanke med Mandelgrens förslag med två styrelseavdelningar – att minimera inflytandet från Stockholm som var KVHAA:s högborg. Idéhistorikern Olof Ljungström har beskrivit konflikten mellan KVHAA och Fornminnesföreningen som en motsättning mellan en "storstadsvetenskap" och en mer etablerad, provinsiell vetenskap (Ljungström 2004:115). Det var därför viktigt i ett stort land som Sverige att kunna mobilisera stöd i hela landet, vilket innebar flera överväganden gällande geografiska platser för föreningens sammanträden. Sommarmötena var tillställningar där en intresserad allmänhet kunde delta och ju längre ifrån Stockholm ett möte kunde

förläggas desto lättare att uppbära stöd för sin sak. I Mandelgrens och Hyltén-Cavallius korrespondens planerades allt i minsta detalj, anmärkningsvärt nog i väldigt stridslystna och militanta termer. Likt två fältherrar, böjda över en stabskarta, planerade de sina nästa drag med yttersta noggrannhet och förde långa resonemang över potentiella slagfält där varje strid borde utspelas. De föreställde sig själva som revolutionära ledare mot en tyrannisk övermakt. Exempelvis var de två föreslagna platserna inför det andra sammarmötet 1871 Kalmar och Örebro. Kalmar var en god idé under vissa förutsättningar, resonerade Hyltén-Cavallius, då det låg i utkanten och skulle därför inte attrahera lika mycket folk. Örebro som låg i mellersta Sverige skulle locka till sig betydligt fler och det gällde därför för Mandelgren att på förhand rekognosera vilket stöd det fanns möjlighet att mobilisera där. En seger i Kalmar skulle nämligen bli lättvunnen men knappast lika varaktig. I Örebro däremot skulle segern bli mer signifikant samtidigt som det fanns en överhängande risk att slaget förlorades. Men skulle de segra i Örebro så skulle fienden inte längre kunna hålla fältet utan tvingas gå med på de uppställda kapitulationsvillkoren. Hyltén-Cavallius sammanfattade hela sin plan:

Äro vi svaga – tag då Kalmar! Äro vi starka nog att beherska ställningen – tag då en plats i mellersta Sverige! (Hyltén-Cavallius, 31/9 1870)

När han sedan hörde att det var på tal om att välja Strängnäs istället för Örebro hoppades han att det skulle stoppas av anledning att det skulle bli svårare för sydsvenskar och danskar att ta sig dit (Hyltén-Cavallius, 9/4 1871). Inför första mötet i Växjö uppmanades Mandelgren att se till att få dit så många distingerade skåningar till mötet i Växjö som möjligt, framförallt greve Arvid Posse (Hyltén-Cavallius, 24/5 1870). Mandelgren hade sedan länge god kontakt med den skånska adeln och skulle de dessutom vara riksdagsmän så fanns det mycket att vinna på att få upp dem till mötet.

Och gällande att värva medlemmar till föreningen handlade det om att smida medan järnet var varmt och vinna över så inflytelserika personer som möjligt. Mandelgren intog genast en roll som värvare och satte igång att rekrytera ombud runt om i landskapen. Förslagen från Skåne hamnade bland andra på Nils Gustaf Bruzelius i Ystad, Esaias Tegnér d.y. och Martin Weibull (Lindfors, 6/12 1869). För Västergötland kontaktades museiintendenten vid historiska avdelningen på Göteborgs museum, Gustaf Henrik Brusewitz, som uttryckte entusiasm för saken även om han inte själv hade möjlighet att agera ombud på grund av för få bekantskaper vilket skulle göra mer skada än nytta för en så god sak. Han föreslog istället kammarjunkaren Magnus Lagerberg, som accepterade (Brusewitz, 6/12 1869). Framförallt gällde det att rekrytera ungdomen då det var de som utgjorde forskarsveriges framtid och här var inte minst universitetsstäderna en viktig källa. Hyltén-Cavallius uppmanade tidigt Mandelgren att kontakta vissa personer innan det var för sent:

Innelycket skickar jag dig en förslags-lista på 17 nya ledamöter. Nästan alla är framstående unga talanger, tillhörande det unga Sverige, som skall uppträda efter oss och fortplanta rörelsen till hela nationen. Skynden att tillägna Er dem, innan Akademien söker lägga beslag på dem. Serdeles är det viktigt att taga Upsalienserna. De bli ovärderliga för vår tidskrift och jag vet att de gerna sluta sig till den rörelse som vi framkallat (Hyltén-Cavallius, 4/2 1870).

För Hyltén-Cavallius pågick en revolution där ungdomen skulle göra upp med det gamla och förlegade inom fornforskningen, men han hade inte själv möjlighet att vara banerförare utan betonade ständigt nödvändigheten av att han höll sig bakom kulisserna och verkade i det dolda. Hans ställning krävde återhållsamhet men var hans lojalitet och sympatier låg var det aldrig något tvivel om försäkrade han Mandelgren (Hyltén-Cavallius, 8/2 1870).

Att föreningen hade sitt säte i Stockholm ansågs av vissa som problematiskt då det var där riksantikvarien och KVHAA uppehöll sig, men samtidigt var ändå huvudstaden den rimligaste residensstaden för en förening som gjorde anspråk på att vara en paraplyorganisation för alla landskapsföreningar, menade Djurklou (Djurklou, odat.). I hemlighet konspirerade dock Mandelgren och Wiberg för att, som de såg det, skydda föreningens självständighet och Wiberg föreslog så småningom att de skulle försöka driva igenom en förändring i stadgarna för att flytta styrelsens säte till Göteborg istället (Wiberg, 2/5 1875). Men innan något sådant kunde tänkas så krävdes det att de hade starkt stöd för det, och till dess skulle det vara en hemlighet mellan de båda och inte ett ord fick läcka om saken (Wiberg, 11/12 1875). Förslaget på nya stadgar presenterades 1876, men då var det redan för sent och förslaget röstades ner (Baudou, 2012, s. 148). Mandelgren och hans närmsta krets hade förlorat stödet inom föreningen och revolutionen mot KVHAA hade istället förts in på försoningens bana. För vid denna tid hette föreningens nya sekreterare Oscar Montelius och år 1875 hade en ny hedersledamot röstats in – självaste riksantikvarien Bror Emil Hildebrand.

”HILDEBRANDSKA LIGAN” TAR ÖVER FÖRENINGEN

Redan innan föreningen stiftades och Mandelgren var på jakt efter lämpliga kandidater att värva för ändamålet så lät Wiberg hålla upp ett varningens finger:

Anmäl du mitt deltagande i saken om Du anser det nödigt och nyttigt. Akta Eder för högdjuren på museum, som bara de väl komma in, nog skola fuska bort alltsammans och söka få regera allt efter sitt hufvud, så att det blir pannkaka af alltsammans. Dessa, ungherrarne åtminstone skola naturligtvis söka göra sig stora på alla andras bekostnad (Wiberg, 4/11 1869).

I Wibergs brev lät Mandelgren stryka under ovanstående utdrag med röd penna, även om det knappast var något som egentligen hade behövts påtalas för honom. Han hade aldrig haft avsikten att värva någon ur riksantikvariens krets. Vidare så menade Wiberg att anledningen till att Danmark hade lyckats så väl i fornforskningen var för att man

där hade lyckats engagera hela landet och inte var beroende av någon "antiquitets-akademi eller dess amanuens-pojkar" (Wiberg, 4/11 1869). Både Danmark och Norge värderade privat ägande av fornfynd och regional autonomi mer än i Sverige och i Norge tjänade dessutom Sverige som exempel på varför en reglering var att undvika. Först år 1905 fick Norge sin första fornminneslag och Danmark ännu senare – år 1937 (Jensen 2011:276f).

En av delanledningarna till att Wiberg inte hyste någon kärlek till de två ungherrarna berodde just på hur han som dilettant hade behandlats av dem. I ett brev till Mandelgren erinrade han sig om hur hans bok hade utsatts för så hård kritik av Hans Hildebrand att han inte klarade av att läsa några ytterligare recensioner från honom av den enkla anledningen att det skulle göra honom förargad. Och Montelius, som han ansåg vara minst lika egenkär och hämndlysten som Hans Hildebrand, hade han stött sig med vid arkeologikongressen i Köpenhamn 1869 där Montelius öppet kritiserat hans bok inför internationella kollegor. Senare samma år gjorde dock Montelius ett försök att ställa sig in hos honom, vilket han misstänkte berodde på att hans bok om bronsåldern hade översatts och lovordats i Tyskland (Wiberg, 3/12 1870).

Men trots detta så valdes Montelius och Hans Hildebrand in i styrelsen år 1870 vilket fick Wiberg att oro sig över den fortsatta utvecklingen:

Att invälja [Montelius] i styrelsen var i mitt tycke detsamma som att ditsätta gubben [Hildebrand] sjelf, hvilket är lika bra som att sälja bocken till trädgårds mästare (Wiberg, 22/9 1870).

Flera personer inom föreningen ansåg att Montelius och Hildebrandarna var ett hot mot föreningens självständighet och att KVHAA alltmer försökte lägga vantarna på den. Mandelgren närvarade själv inte vid det möte då de unga herrarna valdes in men informerades om dess förfarande av lantmätaren och mångsysslaren Manne Bergstrand. Föreningens ordförande Gunnar Wennerberg skulle vid tillfället hållit ett långt tal där han förvisso betonade Mandelgrens förtjänster för forskningen och medgav att han behandlats orätt genom åren men, skrev Bergstrand, att på grund av det utesluta Hildebrand och Montelius från föreningen:

[...]skulle dels anses såsom en opassande opposition dels visa en fruktan som skulle göra oss löjliga i andras ögon. Vi vore tillräckligt starka och skulle mindre frukta ett motarbetande af personer inom eller utom Föreningen (Bergstrand, 4/5 1870).

Denna försonande tanke fanns uppenbarligen hos många inom föreningen, även hos August Sohlman som anses vara huvudgrundaren. Att gå i full opposition mot KVHAA betraktades som ett strategiskt misstag där nackdelarna vida skulle överväga fördelarna. Det skulle leda in föreningen på en bana där ständiga konflikter skulle hota verksam-

heten och endast bidra till föreningens försvagande, och i längden fanns det knappast något att vinna på det för en dilettant.

Oscar Montelius valdes till sekreterare år 1874 vilket fick Wiberg att profetera om att föreningen hade beretts för en långsam men säker död, och att Montelius på sekreterarposten alltid skulle innebära ett hot mot självständigheten (Wiberg, 2/5 1875). Men den förutspådda katastrofen uteblev. Tvärtom så blev Montelius förmodligen den mest betydelsefulla medlemmen i föreningens historia. Han satt som sekreterare 1874–1906 och tjänade som tidskriftens redaktör 1874–1906. Birger Nerman framhåller att Montelius, trots sin unga ålder, var en av de kunnigaste i diskussionerna och kom med välbalanserade inlägg, samt att han besatt förmågan att kunna erkänna vad som var riktigt även i sina motståndares yttranden (Nerman 1970:69, 98f). Den kulturhistoriska ämnesavgränsningen fördes under Montelius tid in på ett måttfullare spår samtidigt som en stor del av den konflikt som funnits mellan KVHAA och föreningen upphörde (Nerman 1970:99).

Mandelgrens historia inom föreningen slutade med nederlag. Han fortsatte oppositionen och protesterade förgäves mot att riksantikvarien Bror Emil Hildebrand valdes in som hedersledamot 1875, men tvingades notera att sekreterare Montelius inte ens bemödade sig att föra in hans protester i protokollet. Efter att riksantikvarien sett till att Mandelgren fått avslag på sin ansökan för finansiellt stöd till utgivningen av sitt livsverk, en kulturhistorisk atlas över Sverige som han under flera decennier samlat in material till, lät han slutligen år 1876 publicera den attack som han förberett under flera års tid där han förklarade hur illa Hildebrand behandlat honom. Mandelgren tycks vid tiden redan ha bestämt sig för att lämna Fornminnesföreningens styrelse, men hann aldrig komma så långt. På grund av sjukdom hindrades han att delta på mötet den 28 februari 1877, men på sin mötesinbjudan har han noterat:

Denna dag uttröstade Hildebranska ligan Mandelgren och Granlund ur styrelsen som hämd för deras opposition (Mandelgren, 1877).

AVSLUTANDE REFLEKTIONER – KOMPROMISSLÖSHETENS BARRIÄRER

Svenska fornminnesföreningen blev arena för motstridiga intressen men i och med att flera av initiativtagarna känt sig förfelade av KVHAA betraktades den som en revolutionär kraft och nödvändig opposition för att kunna låsa upp karriärers lyckta dörrar och ge liv åt den vetenskapliga forskningen. För dessa oppositionella blev föreningen möjligheten att göra upp med KVHAA en gång för alla och på grund av detta kunde jargongen bli väldigt aggressiv.

För en dilettant som genom 1800-talets professionaliseringsprocess känt sig alltmer utesluten och genom regleringar förhindrad att utföra sin forskningsverksamhet så gällde det att betona den fria forskningens potential och vinna stöd från en allmän opinion som kunde se det olämpliga i den kontroll som förelåg. Det gällde att kunna mobilisera stöd från hela landet under mötena och kalkylera för alla tänkbara scenarier som kunde äga rum. Att hålla sig till fakta och saklighet och kunna tima sina inlägg i debatten korrekt var av allra största vikt när man gick emot etablerade forskningsinstitutioner. Fanns dessa komponenter så kunde det gå vägen såsom bronsfejden visade, där riksantikvarien blev rejält omtumlad.

Samtidigt innebar det ett risktagande som inte alla hade råd att utsätta sig för, speciellt inte om kostnaderna riskerade att överstiga en eventuell vinst. Det var så Hyltén-Cavallius resonerade då han valde att agera i det dolda. Men för personligheter som Mandelgren, som inte hade något att förlora efter att han under decennier känt sig blockerad av riksantikvarien och KVHAA vilket till och med hade resulterat i att han under 1850-talet lämnade Sverige för att kunna publicera ett konsthistoriskt planschverk om medeltida kyrkokonst, fanns det ingen annan möjlighet än att gå i full opposition och han såg främst föreningen som ett verktyg för detta. Han lade därför stor vikt vid att blockera varje försök till närmande från KVHAA, genom att bland annat sätta sig emot Montelius avancemang inom föreningen.

Men för många andra inom föreningen innebar denna kompromisslösa inställning för stora upppoffringar i anseende samt bidrog till en onödigt antagonism som inte var gynnsam, och man försökte snarare tona ner motsättningarna och hitta vägarna till samexistens. För dessa kunde inte Fornminnesföreningen agera som den revolutionära rörelse som Hyltén-Cavallius föreställde sig och dess syfte kunde inte vara att i alla lägen bedriva en fanatisk opposition där KVHAA skulle begravas en gång för alla, utan att förbättra forskningens och bildningens villkor och förutsättningar i Sverige. Trots att irritation gentemot riksantikvariens styrning kunde föreligga så främjade det exempelvis inte saken att hålla dörren stängd för Montelius, och framförallt när stöd från en allmän opinion var så betydande, så blev den kompromisslösa inställningen mot de professionella ämbetsmännen snarare en belastning som hämmade vetenskapliga framsteg. Som idéhistorikern Olof Ljungström har påpekat så kunde föreningen i längden inte fungera som oppositionell maktbas utan man var så småningom tvungen att underkasta sig (Ljungström 2004:118). De dilettanter som förstod och fogade sig till detta kunde fortsätta sin verksamhet inom föreningen.

Efter segern i bronsfejden tycks exempelvis Djurklou ha slagit in på försoningens stig. Och även om allt inte var frid och fröjd försattes han inte i den kompromisslösa läsningsen utan valdes till och med in till arbetande ledamot i KVHAA år 1872 och så

småningom föreslog han att Bror Emil Hildebrand skulle väljas in som hedersledamot efter att denna avgått som riksantikvarie (Sellberg 1993:179). Djurklou fortsatte att publicera artiklar i föreningens tidskrift efter att Montelius blivit sekreterare medan Mandelgrens verksamhet upphörde.

För dilettanter som stod enade kunde motstånd mot etablissemangen lyckas i enskilda frågor och faktiskt stärka deras position. Men att ge sig in i en utdragen och kompromisslös strid, inte sällan grundad på personlig antagonism, ansågs knappast kunna hålla i längden och det var många som förstod att det inte skulle främja deras vetenskapliga karriär. Tvärtom, så blev kompromisslösheten en hämmande barriär för vetenskaplig utveckling som man ansåg behövde brytas ner från bägge sidor – både inom såväl som utom föreningen, både av de professionella forskarna såväl som av dilettanterna.

NOTER

1. Föreningen till samlande och ordnande af Nerikes folkspråk och fornminnen (1856), Helsinglands fornminnessällskap (1859), Södermanlands fornminnesförening (1860), Westmanlands fornminnesförening (1861), Gestriklands fornminnesförening (1862), Dalarnas fornminnesförening (1862), Värmlands naturhistoriska och fornminnesförening (1863), Vestergötlands fornminnesförening (1863), Östergötlands fornminnesförening (1864), Föreningen för Skånes fornminnen och historia (1865), Hallands fornminnesförening (1865) m.fl.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Arcadius, Kerstin (1997). *Museum på svenska: läns museerna och kulturhistorien*. Diss. Lund : Univ.
- Baudou, Evert (2001). "Svenska Fornminnesföreningen och arkeologins etablering. I *Fornvännen* 96, s. 89–98.
- Baudou, Evert (2012). *Oscar Montelius: om tidens återkomst och kulturens vandringar*. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien i samverkan med Atlantis.
- Federhofer, Marie-Theres (2011). Dilettantismens potensial, i *Mellom pasjon og profesjonalisme : dilettantkulturer i skandinavisk kunst og vitenskap*, redigerad av Marie-Theres Federhofer och Hanna Hodacs. Trondheim, Tapir.
- Hildebrand, Bengt (1934). *Bror Emil Hildebrand : hans liv och gärning*: föredrag i Svenska fornminnesföreningen den 4 oktober 1934, s. 257-316.
- Hillström, Magdalena (2006). *Ansvaret för kulturarvet: studier i det kulturhistoriska museiväsendets formering med särskild inriktning på Nordiska museets etablering 1872-1919*. Diss. Linköping : Linköpings universitet, 2006.
- Hildebrand, Hans (1871). Ett berigtigande, i *Post och Inrikes Tidningar* 1871-06-07.
- Jensen, Ola W (2011). "Mellan dilettantism och professionalism. Om konstruktionen av vetenskapliga självbilder inom 1800-talets svenska minnesvård och arkeologi." i *Mellom pasjon og profesjonalisme : dilettantkulturer i skandinavisk kunst og vitenskap*, redigerad av Marie-Theres Federhofer och Hanna Hodacs. Trondheim, Tapir.
- Ljungström, Olof (2004). *Oscariansk antropologi: etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*. Bohus: Ale Tryckteam.
- Mangård, Carl (1937). *Richard Dybeck: romantikern och fornforskaren : en biografi*, Stockholm, Saxon & Lindström.
- Nerman, Birger (1970). *Svenska fornminnesföreningen: en skildring av de första åren : till föreningens 100-årsjubileum*. Stockholm, Svenska fornminnesföreningen.
- Nilsson, Sven (1870). Bref till sekreteraren i Sv. Fornminnesföreningen, i *Svenska Fornminnesföreningens tidskrift* 1, nr 1, s. 69–82.
- Nordbladh, Jarl (2005). Mandelbrand och Hildegren : två motparter, som var alldeles för lika, i *En lång historia- : festskrift till Evert Baudou på 80-årsdagen* 2005, s. 349–361, 2005.
- Sellberg, Lars (1993). *Av kärlek till fosterland och folk: Gabriel Djurklou och dialektforskningen*.

- Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet. Uppsala.
- Stavenow, Åke och Elisabet Stavenow-Hidemark (1972). *Nils Månsson Mandelgren*. Nordiska museets handlingar: 79.
- Svenska Fornminnesföreningens Årsmöte I Vexjö 1–3 Juni (1870). *Svenska Fornminnesföreningens tidskrift* 1, no. 1, s. 1–26, 1870.

Edvin Lindbergs förkomna notböcker – uppteckningar efter Per Joel Berndtsson

Patrik Sandgren

I Upptecknaren 2020 skildrade jag riksspelmannen Edvin Lindberg (1898 – 1966), dennes betydelse för den skånska spelmansrörelsen, engagemang i Skånes spelmansförbund samt delaktighet i den på sin tid kända skånska spelmansfamiljen Berndtsson, med storspelmannen Per Joel Berndtsson (1853–1942) som förgrundsgestalt, tillika Edvin Lindbergs svärfar (Sandgren 2020). Artikeln var den tredje i raden i anslutning till projektet om denna spelmansfamilj (se Sandgren 2016 & 2018). I slutfasen av arbetet med artikeln erhöll Skånes musiksamlingar (SMS) kopior av fyra handskrivna notböcker som tillhört Edvin Lindberg (SMS N360). Materialet donerades av spelmansförbundet som digitala kopior efter tidigare gjorda svartvita papperskopior. Notböckerna i original har varit försvunna sedan en tid och betraktas numera som förkomna. De har mig veterligen aldrig varit tillgängliga i något offentligt arkiv, inte heller som kopior, och har fram till nu, när spelmansförbundet gjorde donationen, varit svåråtkomliga för forskning.

EN REDIGERINGSHISTORIK OCH ETT MUSIKALISKT DETEKTIVARBETE I ARKIVET

De aktuella notböckerna förefaller vara en väsentlig del av Edvin Lindbergs musikaliska kvarlåtenskap. Frågan är nu om de innehåller några låtar efter Per Joel Berndtsson som motsvarar de 15 uppteckningar som är tryckta i Nils Anderssons (1864 – 1921) välkända publikation Svenska Låtar (SvL Skåne II 1938:100-107), där Nils Anderssons efterträdare Olof Andersson (1884 –1964) ska ha stått för tre av dem och Edvin Lindberg för de tolv övriga (ibid:97).¹ Edvins uppteckningar, eller eventuella avskrifter av dessa, står dock inte att finna i de samlingar som Svenskt visarkiv förvaltar efter Folkmusikkommissionen (FMK).² Han ska visserligen ha ställt sina uppteckningar till förfogande inför utgivningen av SvL, men de ska ha returnerats strax efter att Olof Andersson gjort urvalet, vilket framgår av en brevväxling som finns arkiverad i FMK:s brevsamling (O.A., vol. 54). Edvin skriver till Olof i brev daterat den 2/6 1937:

Med tack för senast sänder jag härmed hela den upptecknade samlingen [...]. Jag hoppas nu Att Herr Andersson tänker på att denna bok är en familieklenod [...] och därför omedelbart efter nedskrivandet av de önskvärda låtarna sänder, densamma tillbaka till mig.

Olof svarar sedan Edvin i brev daterat 5/6 1937:

Men tack för senast och för notboken Ni ställt till mitt förfogande returnerar jag härmed den samma

som paket. Tillsamman med den polska jag upptecknat direkt efter Berndtsson blev det femton melodier – däri inberäknat de tvenne polskor jag noterade från Eder.³

De enda förlagor efter Per Joel Berndtssons låtar som finns kvar i FMK:s samlingar förefaller således vara de tre uppteckningar som utfördes av Olof Andersson (FMK IIa 16 Sk 7:002–004).

Syftet med denna artikel är följaktligen att undersöka om det tryckta notmaterialet i SvL kopplat till Per Joel Berndtsson överensstämmer med materialet i åtminstone någon av Edvin Lindbergs fyra handskrivna notböcker (i brevet ovan benämner Olof Andersson "notboken" i singular). Avsikten är även att försöka tydliggöra och närmare förstå processen inför utgivningen av uppteckningarna i tryck. Metoden är att jämföra notmaterialet i SvL Skåne II 1938 med notböckerna, i kombination med studier av bevarade brev och anteckningar ur FMK:s samlingar. Det är långt ifrån säkert att någon av Edvins notböcker exakt motsvarar just den han sände in till Olof Andersson och FMK, även om en jämförelse med SvL kan ge en fingervisning om hur närstående materialet är. I notböckerna förekommer kompositioner av Edvin Lindberg som i anslutning till titlarna anges komponerade från och med 1920-talet till och med 1950-talet och åtminstone delar av materialet kan vara omskrivet senare. Artikeln avser även att redovisa hur alla låtarna i de fyra notböckerna är fördelade avseende individuell proveniens, det vill säga hur många som kan tillskrivas Edvin Lindbergs eget komponerande alternativt till de andra i spelmansfamiljen Berndtsson.

SvL ska mer betraktas som en gigantisk spelbok över många landskap än en forskningspublikation, även om den lämpar sig för komparativa undersökningar (jfr Ternhag 2010:166ff). SvL har även klandrats för att inte alltid återge källmaterialet helt korrekt, exempelvis då förlagan just varit en handskriven notbok, varför det är nödvändigt med ett kritiskt förhållningssätt till verket (Fahlander 2020:7). Ibland tycks inte heller samtida insamlare alltid varit överens om hur uppteckningsarbetet för FMK skulle utföras, exempelvis inom ett visst landskap, eller om olika upptecknares förmåga att handskas med uppdraget (Ramsten 2010:88-92).⁴

LÅTARNAS ANTAL OCH FÖRDELNING I DE FYRA NOTBÖCKERNA

Edvin Lindbergs fyra notböcker innehåller sammanlagt 285 låtar inklusive fem stämmor, fördelade på 67 i bok 1, 97 i bok 2, 87 i bok 3 samt 32 i bok 4. På kopiorna, som är av skiftande kvalitet, kan skönjas att originalen har varit av ringpärmstyp. Jag har inte funnit någon synlig datering som anger när böckerna skulle kunna vara skrivna. De är etiketterade på framsidorna med "HÄFTE" 1-4 samt med Edvins namn, adress och telefon (bild 1). Adressen på böckerna anges till "Balderstigen 5 Malmö". Dit flyttar Edvin och hans hustru Dagmar i mitten av 1930-talet, och här blir det en central

plats för släkten Berndtsson, även musikaliskt (fastigheten inköpt 1934: se Sandgren 2017:21). På notbok nr 1 och nr 2 används arabiska siffror för att ange dess nummer. På nr 3 används istället romerska siffror och på nr 4 både och. På de olika etiketterna har informationen sannolikt tillkommit (eller strukits över) under olika tillfällen och det är svårt att få grepp om vad som är mer eller mindre ursprungligt, inte minst eftersom de är kopior. Edvins namn och adress och telefonnummer tycks i vart fall vara hans egen piktur.

Bild 1. Etiketterna på omslagen (montage) till Edvin Lindbergs notböcker (SMS N360). Telefonnumren är i vissa fall överstrukna, vilket skulle kunna tyda på att böckerna varit i visst omlopp. Tel. nr 13191 är det som gick till Edvins zooaffär i Malmö – "Malmö Akvarieaffär" – vilket också kan utläsas på de brevpapper Edvin använde i korrespondensen med Olof Andersson. Affären öppnade 1933 och avvecklades 1962 (se Sandgren 2017:21ff).

Med utgångspunkt i det index som bifogats donationen av Edvins fyra notböcker – som efter kontroll tycks stämma med det faktiska innehållet – ser fördelning av den individuella proveniensen ut så här:⁵

4 kompositioner av Berndt Jonasson [Per Joel Berndtssons far].

82 kompositioner av Per Joel Berndtsson.

77 kompositioner (inkl. fem stämmor) efter Per Joel Berndtsson.

3 kompositioner av Elna Berndtsson [Per Joel Berndtssons hustru].

13 kompositioner av Guntram Berndtsson [Per Joel Berndtssons yngste son].

106 kompositioner av Edvin Lindberg [Per Joel Berndtsson svärson].

Summan blir likväl 285 och är alla låtarna är kopplade till spelmansfamiljen Berndtsson. Ingen låt har exempelvis någon angiven kompositör utanför familjen. Visserligen finns 77 låtar efter Per Joel Berndtsson (istället för av) och här det rör sig sannolikt om låtar som Edvin bedömt att Per Joel hämtat upp under sin musikerbana, lärt på gehör och adopterat, dock ej själv komponerat i grunden. Bland dessa låtar kan det naturligtvis finnas dolda "kompositörer", även om (äldre) spelmansmusik spreds mer eller mindre vida omkring och så att säga blev "traderad".

EDVIN LINDBERGS HANDSKRIVNA NOTBÖCKER I JÄMFÖRELSE MED SVENSKA LÅTAR

I SvL Skåne II 1938 finns som ovan nämnts sammanlagt 15 låtar publicerade efter Per Joel Berndtsson. De är fördelade på åtta kadriljer, fyra valser och tre polskor. De tre polskorna är upptecknade av Olof Andersson och är tryckta som nr. 494-496 (s. 98-100). De övriga tolv, alltså valserna och kadriljerna, är upptecknade av Edvin Lindberg och tryckta som nr. 497-508 (s. 100-107). I SvL har låtarna inga direkt målände titlar, de benämns med nummer och är klassiskt betitlade som dansmelodier: "Kadrilj", "Vals" och "Polska – ett genomgående förfaringssätt för stora delar av SvL – medan flera av låtarna i Edvins notböcker har beskrivande eller platsbundna titlar som "Näckens Vals" och "Munkabo Kadrilj"⁶. Detektivarbetet med att jämföra låtarna blev därför att i än högre grad utgå från att jämföra notbilderna, handskrivet vs tryckt, då de olika titlarna endast gav vissa ledtrådar.

Efter granskning och jämförelse har jag funnit tio låtar i Edvins notböcker som är upptecknade efter Per Joel Berndtsson och motsvarar de tolv tryckta i SvL. Alla återfinns Edvins i notbok nr 2 och saknar datum, exempelvis upptecknings- eller avskriftsår:

Kadriljerna i Edvin Lindbergs notbok nr 2

Nr 25 "Hallaröd Kadrilj" motsvaras av nr 504 i SvL.

Nr 26 "Per Anners Kadrilj" motsvaras av nr 507 i SvL.

Nr 50 "Mölle Kadrilj" motsvaras av nr 497 i SvL.

Nr 56 "Munkabo Kadrilj" motsvaras av nr 506 i SvL.

Nr 57 "Billesholms Kadrilj" motsvaras av nr 508 i SvL.

Nr 63 "Bonnarps Kadrilj" motsvaras av nr 499 i SvL.

Valserna i Edvin Lindbergs notbok nr 2

Nr 23 "Berndt Jonas Vals nr. 2" motsvaras av nr 500 i SvL.

504. K A D R I L J
komp. av Berndtsson år 1890

Bild 2. Nr 504 i SvL Skåne II 1938:104-105.

Hallaröd Stadilj. Komp. av Per Berndtsson. Uppt. av E. Lindberg

Bild 3. Eventuell förlaga till nr 504 i SvL. Nr 25 i Edvin Lindbergs notbok nr 2. "Hallaröd Kadrilj. Komp. av Per Berndtsson. Uppt. av E. Lindberg" (SMS N360).

Nr 71 "Träskovals från Skäralid" motsvaras av nr 502 i SvL.

Nr 79 "Vals av Per Berndtsson" motsvaras av nr 505 i SvL.

Nr 89 "Vals från 1700-talet" motsvaras av nr 498 i SvL.

De saknas alltså två låtar, motsvarande kadriljerna nr 501 och 503 i SvL, om jag nu inte förbisett dem i materialet som både är omfattande och i vissa fall dåligt kopierat. Med facit i hand borde de väl ha hittats i notbok 2, vilken ju så här långt ändå får betecknas som nyckelboken. Å andra sidan innehåller denna notbok även kompositioner av Edvin som är signerade att vara komponerade på 1950-talet, en del av dem dessutom lokaliserade i inledningen av notboken, placerade före Per Joel Berndtssons ej datumangivna låtar. Förutom de sakande två låtarna förekommer andra smärre skillnader mellan handskrivet och tryckt. Nio av låtarna är visserligen så lika att jag bedömer dem som tydliga referenter, så pass överstämmande att de som är noterade i Edvins notbok faktiskt skulle kunna ha varit de direkta förlagorna, även om det kan ha förkommit viss redaktionell redigering. Ett mer påtagligt undantag är måhända den tionde låten, nämligen SvL nr. 504 (bild 2) i jämförelse med motsvarande handskrift nr. 25 "Hallaröd Kadrilj" (bild 3). Det är utan tvekan samma stycke i grunden, men i trycket saknas det två långa legatobågar i takt 7, två ackordstoner i takt 8 respektive 16 (efter omtagningen). Vidare är två sextondelar i takt 32 (efter omtagningen) istället angivna som åttondelspaus, ett antal åttondelstrioler istället angivna som en åttondel och två sextondelar och oktaveringen i slutet är inte medtagen o.s.v. Samtidigt förekommer det flera korta obetonade förslag utsatta i trycket och som inte finns med i handskriften. Dessutom anger SvL att kadriljen är komponerad år 1890 vilket inte går att verifiera i Edvins notbok, även om sådan uppgift naturligtvis kan ha förmedlats på annat sätt.

Om det är SvL:s redaktör Olof Anderssons egen expertis som särskilt lyser igenom i just tryck nr 504 – han var ju också skånsk fiolspelman – är svårt att veta. En given möjlighet är förstås att det publicerade materialet i SvL efter Per Joel Berndtsson helt enkelt är en kombination av olika metoder, olika uppteckningsförlagor jämte Olofs egna erfarenheter och musikaliska öra. I ovan citerade svarsbrev från Olof den 5/6 1937 uttolkas att förutom att han har "förfogande" över Edvins uppteckningar, även har tagit med två polskor som ligger utanför detta notmaterial. Det vill säga de han [Olof] "noterade från eder [Edvin]". Möjligen är de upptecknade när de träffats personligen, eventuellt i samband med att Olof även upptecknade Per Joel Berndtsson (se Sandgren 2020:58). Om detta antagande inte vore nog så uttrycker Olof i nämnda brev även ett visst tvivel angående vad som är möjligt att publicera i SvL:

Den första valsen som jag ursprungligen prickat för tog jag emellertid ej med. Givetvis vore det lätt att restituera den till det skick den troligen från början haft [...] men jag är övertygad att Berndtsson [Per Joel] spelat den på ett därifrån avvikande sätt [...] Då jag ej själv hört honom föredraga den och den av Eder noterade versionen ej synes vara fullt riktig anser jag mig ej kunna ta på mitt ansvar att

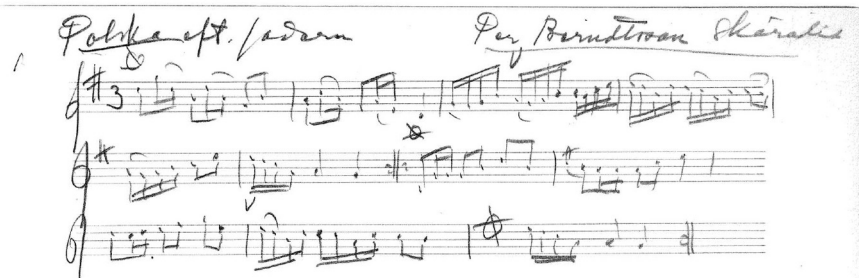

Bild 4. Olof Anderssons flyhanta uppteckning som motsvaras av nr 494 i SvL (FMK IIa 16 Sk 7:003).

494. P O L S K A
efter Jaderen

Bild 5. Olof Anderssons uppteckning som tryckt: nr 494 i SvL Skåne II 1938:98.

Krisjan Sægs Polska. Efter Per Berndtsson. Uppt. av E. Lindberg

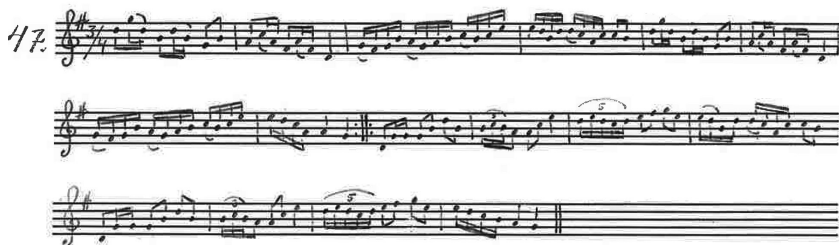

Bild 6. Nr 47 i Edvin Lindbergs notbok nr 2. "Krisjan Sægs polska. Efter Per Berndtsson. Uppt. av E. Lindberg" (SMS N360).

framlägga den på ett från originalet avvikande sätt utan föredrar att stryka den, hur intressant den i och för sig är.

Sannolikt var Edvins uppteckningsarbete efter svärfadern en utmaning. Den baserades på Edvins gehör och pågick antagligen under flera år (Sandgren 2020:58f). I ovan nämnda brev till Olof Andersson beskriver Edvin sitt arbete med att få ordning på de upptecknade låtarna inför för utgivningen i SvL. Möjligen handlade det även om tidigare förlagor som han kände sig manad att revidera eller skriva av:

[...] jag har försökt stjäla tid till att nedskriva de önskade låtarna [...] jag hoppas Herr Andersson ursäktar [sic!] dröjsmålet vilket jag tror bliver mera till gagn än till skada, enär det nu blir bättre tillfälle till att granska låtarna.

Olof Anderssons tre uppteckningar som finns arkiverade i FMK:s samlingar är också handskrivna, närmast skissartade, alla ändå tydligt källtroget återgivna i SvL som nr 494-496, även om i förlagan (bild 4) till nr 494 (bild 5) använder sig av omtagningstecken för att rationalisera antalet takter, något som inte förekommer i trycket där alla takter är utställda. För övrigt har jag endast kunnat spåra en av dessa tre polskor i Edvin Lindbergs notböcker, även den till notbok 2, och då som nr 47 under titeln "Krisjan Sågs Polska" (bild 6) vilket definitivt är samma stycke i grunden som nr 494. Dock har inte Edvin angivet att den är efter "fadern" [Bernt Jonasson] vilket Olof Andersson gjort, en information som han möjligen inhämtad direkt från Per Joel. Det är annars påfallande ont om polskor i Edvins notböcker, förutom ovan nämnda har jag endast funnit ytterligare sex, vilka dock inte är uppteckningar utan istället komponerade av honom själv.

SAMMANFATTNING

Edvin Lindbergs fyra handskrivna notböcker, tillsammans omfattande 285 låtar, innehåller enbart hans egna kompositioner samt uppteckningar från övriga medlemmar ur spelmansfamiljen Berndtsson. Böckerna får därmed betraktas som en stark symbol för familjens kreativitet och musikutövande. Vid en jämförelse mellan det tryckta notmaterialet i SvL och Edvins notböcker, har det visat sig att "notbok nr 2" innehåller tio låtar efter Per Joel Berndtsson, som mer eller mindre motsvarar de tryckta i SvL. En av låtarna är något mer olik, men det är ofrånkomligen samma stycke i grunden. Det förefaller dock föga troligt att notboken är den samma som Edvin skickade in till Olof Andersson och FMK inför publiceringen av SvL 1938, då den förutom de ej datumgivna uppteckningarna efter Per Joel Berndtsson även innehåller kompositioner av Edvin signerade att vara komponerade på 1950-talet, dessutom i en ordning där kompositioner av de senare slaget är placerade inledningsvis. Notboken förefaller således vara skriven tidigast på 1950-talet men kan naturligtvis innehålla grundliga avskrifter av notkällor som Edvin tidigare haft i sin ägo. Slutledningen blir likväl att urvalet av låtarna

efter Per Joel Berndtsson förmodligen utsattes för viss redaktionell redigeringen inför utgivningen i SvL 1938. Att det även förekom redigering i form av ett helt förkastande kan utläsas i den bevarade brevväxlingen mellan Olof Andersson och Edvin Lindberg.

Det saknas två låtar efter Per Joel Berndtsson i Edvin Lindbergs notböcker, vilka är tryckta i SvL och där Edvin samtidigt angivits som upptecknare. Åtminstone har dessa inte kunnat identifieras vid denna underökning. Eventuellt hade Edvin tidigare förlagor till sina uppteckningar som inte följt med i senare avskrifter eller omarbetningar, fast det kanske är ännu mer sannolikt att hela processen – även inkluderat Olof Anderssons redaktörsarbete – med att uppteckna låtarna och få dem klara för publicering, var ett sådant omfattande och krävande arbete som inte bara kan stödjas på enstaka notböcker. Edvins fyra notböcker existerar bara som kopior utan jämförande original och är under sådana förhållanden inte helt tillförlitliga källor, ändå värdefulla dokument. Det kan ställas ytterligare frågor om dem, exempelvis vilka vägar de tagit efter Edvins frånfälle och hur de hanterats innan de hamnade som kopior på Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar.

NOTER

1. Efter att stadsnotarie Nils Andersson i Lund (1864 – 1921) hastigt avlidit fick Olof Andersson ta över redaktörskapet för SvL (Boström 2010:22f).
2. I korrespondens med Svenskt visarkiv.
3. Inför utgivningen av SvL antecknar Olof Andersson att "Lindberg har lovats Skåne II [den tryckta publikationen]" och uppger att den ska skickas till »adr. Bergsgatan 8 Malmö« (FMK IIa:16 Sk 1:049). Adressen gick till Edvins djuraffär.
4. Einar Övergaard (1871 – 1936), som upptecknade spelmansmusik i bland annat Bohuslän, ska ha hyst större förtroende för Olof Andersson som upptecknare än för Nils Andersson. Olof var ju fiolspelman medan Nils var flöjtist (Ramsten 2010:90f).
5. Indexet är separat och inte gjort av Edvin Lindberg, utan är en senare sammanställning skriven på dator (korrespondens med Åke Persson, arkivansvarig på Skånes spelmansförbund).
6. Märk att Edvin närmast konsekvent särskrev titlarna i sina notböcker och med inledande stor bokstav.

REFERENSER (OPUBLICERADE KÄLLOR)

Arkiv

- Folklivsarkivet i Lund, Skånes musiksamlingar (SMS): N360.
- Musikverket, Svenskt visarkiv, *Folkmusikkommissionen: IIa:16 Sk 1:046–049, FMK IIa 16 Sk 7:002–004* samt Brevsamlingen, *Olof Anderssons arkiv*, vol. 54.

E-post

- Svenskt visarkiv, korrespondens 2021-09-15 – 2021-09-16.
- Persson, Åke, för Skånes spelmansförbund, korrespondens 2021-09-21 – 2021-09-22.

REFERENSER (PUBLICERADE KÄLLOR)

Litteratur

- Boström, Mathias (2010). 100 år med Folkmusikkommissionen. Översikt och vägledning. I: Boström, Mathias, Lundberg, Dan & Ramsten, Märta (red.), *Det stora uppdraget. Perspektiv på Folkmusikkommissionen i Sverige 1908–2008*. Stockholm: Nordiska museet.
- Fahlander, Thomas (2020). *Gift dig aldrig med en spelman. Röster om folkmusik i Dalarna, från*

Isakes Kisti till Päckos Gustav. Möklinta: Gidlunds.

- Sandgren, Patrik (2020). Edvin Lindberg – en aspekt av spelmansfamiljen Berndtsson. *Upptecknaren 2020*. Lund: Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar.
- Sandgren, Patrik (2016). Solveig Hultberg – pappa Guntram och de andra "Berndtarna". *Upptecknaren 2015–2016*. Lund: Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar.
- Sandgren, Patrik (2018). Spelmansfamiljen Berndtsson – vad hände sen? *Upptecknaren 2017*. Lund: Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar.

Svenska låtar samlade av Nils Andersson. Skåne. Andra delen. Lund 1938: Gleerups.

- Ramsten, Märta (2010). "Det övriga Sverige tycks vara ett annex till Skåne!". Samtida insamlares förhållande till Folkmusikkommisionen. I: Boström, Mathias, Lundberg, Dan & Ramsten, Märta (red.), *Det stora uppdraget. Perspektiv på Folkmusikkommisionen i Sverige 1908–2008*. Stockholm: Nordiska museet.
- Ternhag, Gunnar (2010). Svenska låtar som forskningsmaterial. I: Boström, Mathias, Lundberg, Dan & Ramsten, Märta (red.), *Det stora uppdraget. Perspektiv på Folkmusikkommisionen i Sverige 1908–2008*. Stockholm: Nordiska museet.

Ordning på byn. Bengt-Arne Perssons forskning om skånska byordningar

Karin Gustavsson

Sommaren 2020 tog Folklivsarkivet emot två flyttlådor med dokument, som härrörde från Bengt-Arne Persson (1927-2018). Persson hade studerat folklivsforskning i Lund för Sigfrid Svensson och under några år på 1950-talet var han verksam som amanuens vid Folklivsarkivet. 1961 la han fram sin licentiatavhandling "Studier i skånskt byväsen med särskild hänsyn till byordningarna och deras funktion efter 1742. En djupundersökning i nordvästra Skåne – Luggude, Rönnebergs, Onsjö och Harjagers härader." Samma år blev han chef för museet i Varberg, där han kom att verka fram till sin pensionering. Dokumenten som lämnades till arkivet domineras av arbetsmaterial till forskningen inom området byordningar. Materialet är nu ordnat och förtecknat och i synnerhet de hundratals renskrivna byordningarna är av stort lokalthistoriskt intresse, och nu alltså möjliga för alla att ta del av.

FORSKNING OM BYORDNINGAR OCH BYORGANISATION

Vad är då en byordning, som Persson ägnade många år av forskarmöda, och varför ville han forska om dem? Enligt Svensk uppslagsbok från 1930 är en byordning "en överenskommelse mellan byamännen i den oskiftade byn, byalaget, angående gärdesgårdar, boskapens släppande på bete, tiden för sådd och skörd, brandsyn, väglagning, tiggeri och dylikt" (Svensk uppslagsbok 1930). Byordningen härrör alltså från tiden innan skiftena och representerar ett sätt att styra förhållanden i lokalsamhället som inte reglerades av myndigheter. Enligt Bengt-Arne Persson byggde de regleringar som fanns nedskrivna i byordningarna på medeltida grundvalar som skånelagen, enligt Persson nedskriven ca 1210. Han menade att i synnerhet skrivningarna om byalaget som formulerats av bönderna själva och inte av styrande makter ska betraktas som en "folklig rättspraxis". Detta gällde då i synnerhet skrivningarna om byalaget, som formulerats av bönderna själva utan någon inblandning från styrande makter (Persson 1960:1).

Den extremt långa tidsutsträckningen bakåt i tiden är en av orsakerna till att dessa dokument kom att bli av intresse för den forskning som ägnade sig åt det förindustriella agrarsamhällets olika kulturella och sociala uttryck. Där ingick också olika fenomen som hörde samman med byorganisationen, som åldermannainstitutet och bystämmor. Inte bara dokument som byordningar utan också de materiella uttryck som hörde samman med byarnas organisation har samlats in och dokumenterats av olika museer och

Bengt-Arne Persson i forskartagen. Okänd fotograf. Bengt-Arne Perssons samling vol 3.2.

arkiv ända sedan 1800-talet. De flesta kulturhistoriska museer har i sina samlingar byahorn och byalurar som användes för att kalla samman en bystämma, de lådor där byordningen och andra viktiga dokument förvarades, och andra föremål som kan knytas till byorganisationen. I Folklivsarkivets samlingar ingår en lång rad fotografier och annan dokumentation av olika företeelser och föremål som härrör från sydsvenska byar, och en hel del av detta material har just Bengt-Arne Persson som upphovsperson.

Skriftliga byordningar finns bevarade i enstaka exemplar från 1600-talet. År 1742 gav Kongl. Maj:t ut en mönsterbyordning - en sorts mall som enskilda byar kunde anpassa till sin bys särskilda

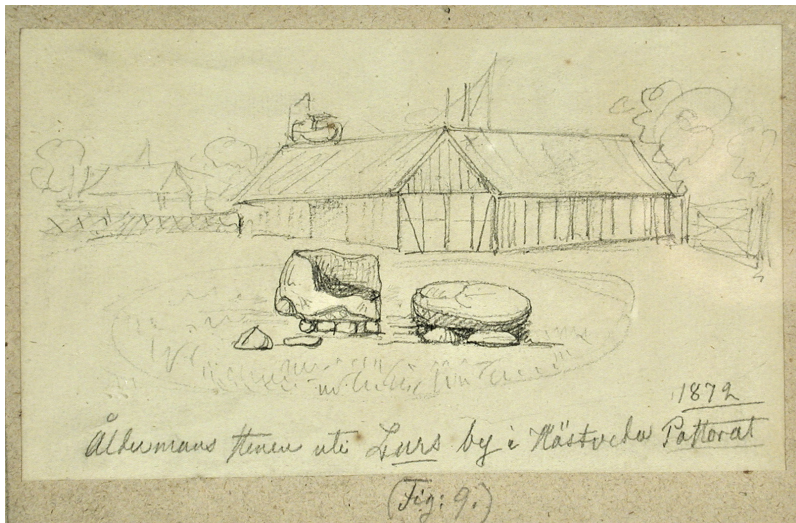
förhållanden. Det blev främst ganska stora byar som hade byordningar. Efter 1742 blev enhetligheten större tack vare mönsterbyordningen, och upprättade byordningar stadfästes av häradsrätterna, vilket gör att det finns många bevarade i domstolsarkiven. Därmed finns det ett rikt källmaterial att utgå från, vilket alltså Bengt-Arne Persson gjorde, men han var definitivt inte den förste att ta sig an den här typen av källmaterial. I sin licentiatavhandling 1961, och i en artikel i tidskriften *Ale* publicerad 1997, inleder han med att hänvisa till Sigurd Erixons ambitioner att samla in och publicera Sveriges alla byordningar. Erixon (1888-1968) var 1900-talets mest tongivande svenska etnolog som drev en lång rad dokumentationsprojekt av ibland monumental karaktär. På 1950-talet påbörjade han tillsammans med historikern Sven Ljung publiceringen av byordningar med ambitionen att publicera samtliga kända bevarade svenska byordningar (Erixon & Ljung 1955). Detta storstilade projekt blev emellertid aldrig fullbordat (Persson 1997).

I Perssons licentiatavhandling ingår vad som kan kallas ett motto för hans skrivande. På en opaginerad sida står att läsa: "Bonden var i det gamla bysamhället en individuell företagare, som ägde eller arrenderade sin jord, uppbar avkastning och erlade skatt. För samlevnaden med sina grannar behövdes en organisation, där de kooperativa angelägenheterna reglerades genom en lag, byordningen som var bystämmans rättesnöre." Detta följs av ett citat av Erixon: "Byn, denna lilla stat i staten, har icke alltid följt med eller brytt sig om vad den stora statens lagar stadgat. Den har i viss mån följt sina egna traditioner, som icke så lätt låta sig rubbas utifrån. Ingen församling i vårt land har vördnadsvärdare anor än bystämman. Hon är moder både åt häradsting och riksdag." (Persson 1961, Bengt-Arne Perssons samling vol 5.) Persson framhåller växelspelet mellan å en sidan bondens individuella rättigheter och å den andra behovet av en organisation för gemensamma angelägenheter, och Erixon betonar dels den självständighet som byorganisationen har, dels hur gammal och därmed respektabel den är. Det var dessa omständigheter som lockade till forskning baserad på bevarade byordningar.

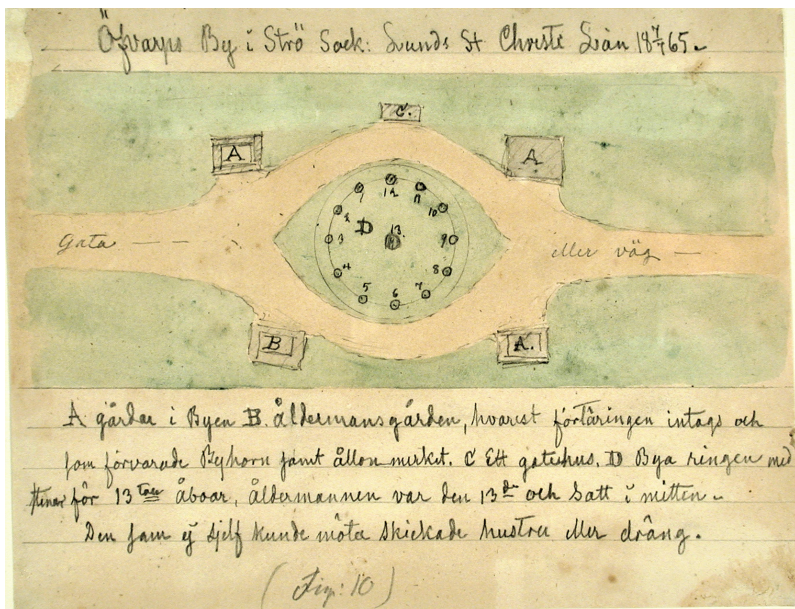
I FOLKLIVSARKIVETS SAMLINGAR

Persson var som sagt långt ifrån först att vilja undersöka och dokumentera en gången tids byorganisation. I Folklivsarkivets olika samlingar finns många exempel på intresset för byordningar och andra uttryck för byväsen. I den Mandelgrenska samlingen finns till exempel en teckning utförd 1865, som föreställer den cirkelformiga stenkrets med 13 stenar, som utgjorde samlingsplats vid bystämmor i Övarps by i Östra Strö socken. 1872 tecknade Mandelgren av åldermansstenen i Lurs by i Göinge, och han avbildade också ett antal föremål.

När Folklivsarkivets verksamhet startade 1913 blev dokumentation av byorganisationernas olika uttryck snart ett självklart samlingsområde. Exempelvis besökte fältarbetaren Mårten Sjöbeck Lur 1924 och fotograferade då samma plats som Mandelgren hade besökt 50 år tidigare. Han kunde då konstatera att åldermansstenen var sönderslagen (LUF G 312). Under framförallt 1920- och 1930-talen genomförde fältarbetare och studenter knutna till Folklivsarkivet olika undersökningar på landsbygden i södra Sverige. Även om huvudändamålet inte alltid var dokumentation av byorganisationen samlades ofta upplysningar om detta fenomen in samtidigt som olika föremål fotograferades. I synnerhet var de horn och lurar som använts för att kalla samman byns bönder till stämma och rådslag i centrum för intresset. En lång rad fotografier finns som visar dessa, antingen som artefakter uppställda för fotografering, eller så är det någon i byn som visar hur det gick till när det blåstes i hornet (Gustavsson 2013). När Bengt-Arne Persson intresserade sig för byorganisationen på 1950-talet fanns det alltså redan ett omfattande material att utgå från på Folklivsarkivet, liksom hos många museer.

Mandelgrens bild av äldermansstenen i Lurs by. Mandelgrenska samlingen 1:10-3:8-10

Mandelgrens bild av bystenarna i Övarp

BENGT-ARNE PERSSONS DOKUMENTATIONER AV SKÅNSKT BYVÄSEN

Under Bengt-Arne Perssons tid som amanuens vid Folklivsarkivet, och också under hans tid som anställd vid Kulturen, kom han att ägna sig åt byorganisationen på olika sätt. 1952 besökte han flera gårdar i västra Skåne och fick tillfälle att fotografera lurar, horn och så kallade byalådor som ägdes av lantbrukare. Dessa fotografier ingår nu i Folklivsarkivets samlingar. Trots de insamlingar som olika museer gjort av den här typen av föremål fanns uppenbarligen mycket kvar hemma hos folk. För att bygga upp en referenssamling med bilder av föremål besökte han också museer i Skåne och fick tillfälle att fotografera objekt ur deras samlingar, eller så fick han skickat till sig fotografier. Han fick också tillfälle att medverka vid en åldermansstämma med Södervidinge byalag i november 1952, då åldermannen Kai B. Nilsson använde byns byahorn innan byalaget samlades för en måltid. Den här typen av kvardröjande eller återupplivade ålderdomliga riter och sedvänjor var av stort intresse för den samtida etnologin.

En karriär inom museiväsendet på 1950-talet nästan förutsatte en licentiatavhandling, och Persson tycks tidigt ha fastnat för att ägna sin åt byordningar. 1955 berättade han i brev för Sigfrid Svensson: "I går hade jag ett tvåtimmarssamtal med Sigurd Erixon om byordningar, som jag tror var ganska givande för bägge parter. Han sa' att han hört

glunkas om mitt arbete, men trodde ej det var allvar."¹ Det tycks alltså som att Persson hade en god och positiv kontakt med Sigurd Erixon, vilket bör ha underlättat hans forskning inom det fält som var ett av de som Erixon hade gjort till sina.

Åldermannen i Södervidinge Kai B. Nilsson samlar till åldermansstämma i november 1952 genom att blåsa i byahornet.

Foto: Bengt-Arne Persson. Bengt-Arne Perssons samling, vol 3:2

Under anställningen på Kulturen i slutet av 1950-talet var Persson med och utformade en modell av en skånsk slättby, som placerades på andra våningen i den byggnad som kallas "Allmogehallen". Modellen var en av flera som ingick i satsningen "Juniormuseet", som vände sig särskilt till unga besökare (Kjellberg 1960). I modellen

Under sin anställning som amanuens på Kulturen var Bengt-Arne Persson med och byggde modellen som visar en bystämma i en skånsk by tillsammans med museichefen Sven T Kjellberg och intendenten Märta Lindström. Modellen, som fortfarande kan ses på ovanvåningen i den så kallade "Allmogehallen", ingick i museets satsning på yngre museibesökare 1959, som benämndes "Juniormuseet". Foto: Gösta Hultzén, Kulturen.

ses tre gårdar och ett gathus, uppförda i korsvirke. I centrum finns en sten som utgör samlingsplats för byn. Modellen innehöll både ljudillustrationer och rörliga figurer, så när en besökare tryckte på en knapp gick en bandspelare igång och en berättarröst skildrade hur bymännen samlades vid stenen för bystämma. Samtidigt rörde sig modellens figurer ut från sina gårdar fram till stenen. Modellen utgör en illustration i tre dimensioner av föreställningen om skånskt byliv, och generationer av museibesökare har genom den skolats in i en uppfattning om hur det var "förr" på landsbygden. Det är också ett exempel på förmedling av vetenskaplig kunskap i andra kanaler än text.

2020 ÅRS DONATION

Den samling som överlämnades till Folklivsarkivet 2020 omfattar ca 2 hyllmeter. Här finns xxx renskrivna byordningar och besläktade administrativa dokument från Skåne och en stor mängd arbetsmaterial som också berör Halland. Här ingår också Bengt-Arne Perssons licentiatavhandling med bilagor, samt manus till föredrag och artiklar om skånskt byväsen. Licentiatavhandlingen är på 125 maskinskrivna sidor och i likhet med andra licavhandlingar från den här tiden förekom den bara i denna form, och publicerades inte. Flera versioner av avhandlingstext ingår, med strykningar och tillägg. Utöver dokument som relaterar till forskningen om byar och byväsende finns också ca 250 särtryck inom framförallt arkeologi, etnologi och historia, de flesta med en

Bengt-Arne Persson tillsammans med Sigfrid Svensson (t.h.) vid en exkursion till Bon drumsgården i Fågeltofta socken 1957. Exkursionen var en del av det 13:e nordiska folklivs- och folkminnesforskmötet. Till vänster syns Ester Andersen från Köpenhamn. Foto: Axel Hörlén, Folklivsarkivet.

dedikation från respektive författare. Många av särtrycken skulle egentligen kunna gallras, eftersom Folklivsarkivets i sina samlingar redan har antingen det hela verk som särtrycket är hämtat ur, eller motsvarande särtryck. Men eftersom de ingår i en helhet och vittnar om ett vittförgrenat vetenskapligt och professionellt nätverk väljer vi att bevara samtliga. Här finns till exempel mer än 20 särtryck med en hälsning från Sigfrid Svensson, som var professor i etnologi och Bengt-Arne Perssons lärare. Bland arkeologer märks bland andra Märta Strömberg och Bengt Salomonsson. Orvar Löfgren har kallat särtryck för "en viktig del av den analoga epokens kommunikations- och gåvoekonomi" (Löfgren 2012:86), och det är så Bengt-Arne Perssons samling av särtryck framträder. Dels som ett kommunikationsverktyg kollegor emellan, där man uppdaterade varandra om pågående och avslutade forskningsinsatser, dels som gåva som tack för hjälp i utforskande av specifika områden.

Bengt-Arne Perssons vänskapliga relation till Sigfrid Svensson, professor och Folklivsarkivets föreståndare under hans studietid och anställningstid, framgår av den volym med kopior av artiklar av och om Svensson som finns i samlingen. Detta material hade Persson samlat ihop inför sin medverkan vid det seminarium som hölls i Lund 2001 med anledning av Svenssons födelse. I Sigfrid Svenssons brevsamling, som finns på

Universitetsbiblioteket i Lund, ingår mer än 50 brev från Persson till Svensson, skrivna mellan 1954 och 1981.

FORTSATT FORSKNING OM BYORDNINGAR?

Donationen som Folklivsarkivet fick från Bengt-Arne Perssons familj innehåller material som tillkom under hans tid som anställd vid arkivet, som till exempel dokumentationen av åldermansstämman i Södervidinge 1952. Men det som dominerar i samlingen är den imponerande stora mängden renskrivna byordningar, ett resultat av många timmars arbete i olika arkiv. Av breven från Persson till Sigfrid Svensson framgår att han efter några års anställning i Varberg, då han arbetat intensivt för att utveckla museet på olika sätt, umgicks med tanken på att fortsätta sin forskning och också skriva en doktorsavhandling med byordningar som källmaterial.² Möjligen släppte han sedan tanken på en avhandling, men i den fortsatta korrespondensen med Svensson under 1970-talet är utgivning av byordningar från Malmöhus län ett återkommande ämne. Han fick också beviljat medel från olika anslagsgivare som finansierade arkivarbete och hjälp med kontroll av transkriberingerna av originalen.³

Publiceringen dröjde, och blev faktiskt aldrig genomförd. Perssons avsikt att ge ut en publikation fanns dock kvar länge. I en artikel i tidskriften *Ale* 1997 beskrev han sin intention att byordningarna skulle publiceras i en form som var både lättillgänglig och som skulle kunna inspirera till fördjupade lokala studier, samtidigt som publikationen skulle ha ett vetenskapligt värde (Persson 1997:7). Men någon sådan publikation kom alltså aldrig till stånd.

I samlingen som donerades till Folklivsarkivet finns vittnesmål om Perssons forskarmöda inom området högt upp i åren i form av manus till föredrag över ämnet och brev från personer som intresserade sig för byordningarna. Genom detta mångåriga intresse för ett och samma forskningsfält sällar han sig till skaran av etnologer som hållit fast vid ett forskningsämne under lång tid, även om han under sin tid som anställd vid museet i Varberg också var upphovsperson till en lång rad publikationer som handlade om Hallands kulturhistoria.

I artikeln i *Ale* 1997 konstaterade Persson att de flesta byordningarna i de skånska slättbygderna upphörde att fungera åren 1860-1880, i skogsbygderna så sent som på 1910-talet. Han menade också att den sociala gemenskapen i byarna ändå fortlevde och att de sentida byalagen som finns i många tätorter i kan ses som en motsvarighet till gångna tiders byggemenskap (Persson 1997:8).

Många andra etnologer kom under 1900-talets avslutande decennier att ägna sig åt lokalsamhällen och dess invånare och organisationer. Så parallellt med att Bengt-

Arne Persson fördjupade sig i de gamla byarnas organisation undersökte kollegor till honom samtiden i bland annat Östra Torn i Lunds omedelbara närhet. Studien av ett sågverksamshälle i Norrbotten med titeln "Upp till kamp i Båtskärsnäs" av Åke Daun 1969 kom att utgöra en brytpunkt i etnologin genom sin konsekventa samtidsinriktning och banade väg för fler undersökningar av samma karaktär. Fokuset på lokalsamhället kan dock ses som en fristående fortsättning på de äldre etnologernas forskning om byar och byväsende.⁴

NOTER

1. Brev från Bengt-Arne Persson till Sigfrid Svensson 1955-06-18
2. Brev från Bengt-Arne Persson till Sigfrid Svensson 1967-05-31
3. Detta nämns i brev 1976-01-06, 1976-02-08, och 1976-12-21
4. "Östra Torn. En etnologisk bystudie" av Sven B. Ek 1967. I sammanhanget kan också nämnas "Fångst-män i industrisamhället" av Orvar Löfgren 1977 och "Två barn och eget hus. Om kvinnors och mäns världar i småsamhället" av Annette Rosengren 1991. Även tidigare under 1900-talet hade denna typ av lokalsamhällestudier publicerats, exempelvis "Runnö i Kalmarsund – en skärgårdsöms omvandling" av John Granlund 1958.

REFERENSER:

Litteratur

- Erixon, Sigurd & Ljung, Sven (red.) (1955). *Sveriges byordningar*. Vol. 2. 1, Byordningarna från Skåne: V. Göinge härad. Stockholm.
- Gustavsson, Karin (2013). Fotografens blick och betraktarens syn. I: *ETN:LUF Folkklivsarkivet i Lund 100 år*. Etnologiska avdelningen, Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet.
- Kjellberg, Sven T (1960). Juniormuseet. *Kulturens årsbok 1959*, Lund.
- Löfgren Orvar (2012). Mellan analoga och digitala världar. En remedierad generation. I Bjurström, Erling, Fredriksson, Martin, Olsson, Ulf & Werner, Ann (red.). *Senmoderna reflexioner. Festskrift till Johan Fornäs*. Linköping: Linköping University Electronic Press.
- Persson, Bengt-Arne (1960). Sedvanerätt och centraltidrigering. Norra Rörums byordningar 1699 och 1756. *Frostabygden. Frosta härads hembygdsförenings årsbok*. (1960). Hörby: Frosta härads hembygdsförening.
- Persson, Bengt-Arne (1961) *Studier i skånskt byväsen med särskild hänsyn till byordningarna och deras funktion efter 1742. En djupundersökning i nordvästra Skåne – Luggude, Rönnebergs, Onsjö och Harjagers härader*. Opublicerad licentiatavhandling, Lunds universitet.
- Persson, Bengt-Arne (1997). Skånes byordningar – en översikt och kommentar. *Ale 4/1997*.
- *Svensk Uppslagsbok 1930*, uppslagsordet "Byordning"

Opublicerade källor

- Bengt-Arne Perssons samling, O 212, Folkklivsarkivet med Skånes musiksamlingar.
- Mårten Sjöbecks dokumentation av byplatsen i Luhr, G 312, Folkklivsarkivet med Skånes musiksamlingar.
- *Mandelgrenska samlingen*, Folkklivsarkivet med Skånes musiksamlingar.
- Brev från Bengt-Arne Persson till Sigfrid Svensson, Sigfrid Svenssons samling, *Handskriftsavdelningen*, Lunds universitetsbibliotek.

Konstig teknik eller teknik som konstrar

Göran Sjögård

Min pappa som var maskiningenjör sa en gång att det finns en irrationell egenskap hos maskiner. Funktioner som konstruerats i ett visst syfte kunde agera på ett helt oväntat sätt. Jag fick personlig erfarenhet av teknikens egenskaper och brister genom att under drygt tjugo år fungera som Etnologiska institutionens datoransvarige, något kan beskrivas som att vara datortekniker. Intresset för detta har följt mig sedan dess och lett till projektet "Tekniklore", där de intervjuer som denna text bygger på ingår. Texten handlar i huvudsak om personer som inte är professionella tekniker, men uppdelningen mellan proffs och lekmän är inte självklar, eftersom alla numera använder avancerade tekniska apparater i vardagen, som kräver olika grader av förståelse. Några av de intervjuade i projektet arbetade professionellt med datorer och annan teknik.

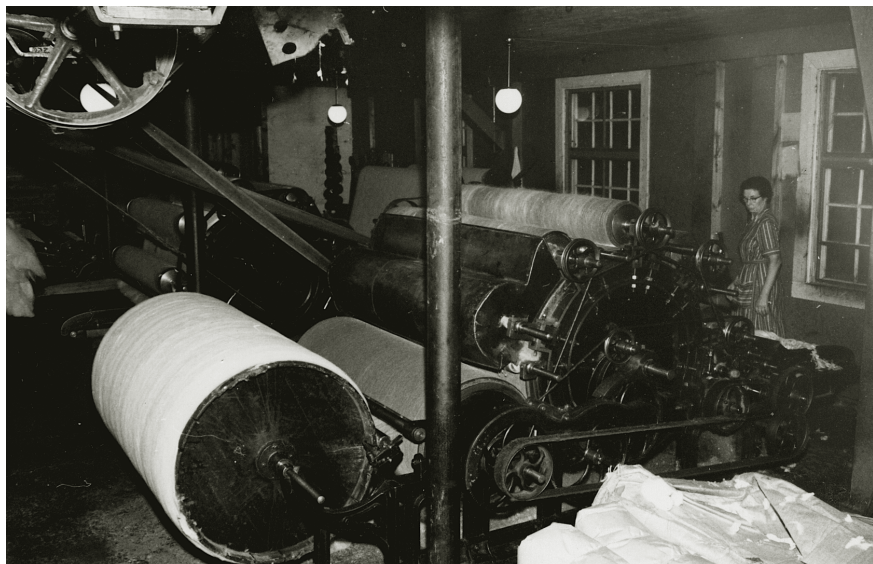
Syftet med föreliggande artikel är att komma närmare den övertro som många vittnat om i anslutning till tekniska apparater. I artikeln undersöks personliga relationerna till tekniska apparater och erfarenheter av teknik från de besvärliga till den konstiga eller nästan övernaturliga. I projektet utförde tre projektassistenter, som var anställda 2-3 månader åttiosex djupintervjuer under åren 2015-2018. Dessutom utförde jag själv ett tiotal intervjuer. Detta är min tredje artikel och den sista i projektet, alla publicerade i Upptecknaren. Dessutom publicerade Lina Sundberg en artikel från projektet i Upptecknaren 2019.

Mina studier i etnologi omnämnde ett och annat om övertro knuten till äldre tiders teknik, som till exempel spökande spinnrockar och vattenkvarnar och vindmøllor. Jag frågade mig om det finns motsvarande övertro i vår nutida tekniska värld. På 1980-talet intervjuade jag pensionerad personal från dåvarande Sydkraft. Några informanter vittnade om irrationell teknik, men förekomsten av övernaturlighet var mer tveksamt. En drifttekniker fick frågan om man kan uppleva teknik som levande med egen vilja och han svarade utan att tveka. Ja det kan man! Han hade en gång råkat ut för ett kraftigt snöfall och skogsvägen där han arbetat med kraftledningen började snöa igen. Han satte sig i sin jeep och började oroligt köra ut mot en större väg. Han upplevde att Jeepen tog över körningen och valde den bästa vägen genom snödrivorna. Teknikern kände sig trygg med att han inte skulle fastna i snön.¹ Under äldre tid var det hästen som visste den bästa vägen hem, men till skillnad från hästar och andra tamdjur går det inte att prata med och få respons från en bil.

Kanske går det ändå att spåra en tankegång från människans handhavande av sina dragdjur under äldre tid, som hängt med in i maskinåldern. Även om vi ger kommandon till hästen, kan dess respons inte alltid tolkas tydligt och hästar gör ofta som de själva vill. Kan teknik, och i detta fall en bil, ta över på samma sätt som ett dragdjur? Just det är nog tveksamt, men en bil kan trots allt ge trygghet för den som är ute i oväder. I bilen är det varmt och torrt och den transporterar en dit man ska. Tryggheten är dock som bortblåst om det blir motorstopp eller om föraren fastnar eller kör i diket.

Åsikter och traditioner hade kanske teknikern med jeepen tagit med sig från en tidigare epok där man hade erfarenhet av hästen som arbetskraft. Att vissa äldre tiders berättelser flyttades över på maskiner kunde jag konstatera genom en samling spökhistorier som veckotidningen Hemmets Journal samlat in 1929, som har donerats till Folklivsarkivet. Om detta står att läsa i min artikel i "Upptecknaren" nr 2015-2016 som handlar om tekniska apparater som uppträder övernaturligt. Bland annat figurerar bilen med egenskaper som påminner om hästen.

Vår driftstekniker som var ute i snöovädret framhöll att han behövde använda många sinnen för att bedöma om det var något fel i ställverket - både lukt, ljud och syn. Men

Kardverket i Osby färgeri och ullspinneri, fotograferat 1964. Ett exempel på komplicerad mekanik som krävde kvalificerat handhavande. Kardverket bestod av tre sammansatta maskiner och där arbetade fröken Klara Arnebert, som syns till höger i bild. Hon hade vid fotograferingstillfället arbetat i företaget i 38 år. Foto: Sven Hjalmarsson, Bildkälla Folklivsarkivet.

denna praktiska kunskap är delvis inaktuell när det numera är regel att kontrollen av teknikens funktioner görs med instrument. Så min frågeställning är hur vår tids människor uppfattar tekniska apparater och system eftersom lekmannen måste använda sin egen erfarenhet och egna påhitt för att förstå och använda tekniska apparater. Är vi rationella i vårt förhållningssätt till teknik?

HUR DEFINIERAS TEKNIK OCH MASKINER?

De intervjuade personerna fick frågan vad som är teknik. Många svarade att teknik är elektronik, dvs i huvudsak mobiltelefoner och datorer. Frågan var definitionsmässigt svår, eftersom de under intervjun blev medvetna om att vi använder många olika slags teknik och maskiner. Allt ifrån enkla maskiner till mycket komplicerad teknik. Några betraktade även sociala medier som teknik. Hushållsredskap betraktades inte som teknik och inte heller en dammsugare, men däremot en robotdammsugare eftersom den innehåller elektronik, i likhet med många andra moderna hushållsmaskiner. Sedan övergick intervjusamtalen till försök att definiera teknik. En informant nämnde att en väderkvarn måste vara dåtidens teknik. En annan säger att det är prylar som har ett "eget liv". Teknik är för många saker som gör något. Elektricitet beskrivs som den viktigaste tekniken genom att den ger värme, mat och i förlängningen trygghet. Det blev under intervjuerna uppenbart för informanterna att vi omger oss med teknik, liksom att det också förr i tiden fanns avancerad teknik som nutida personer saknar kunskap om, och att även enklare redskap måste betraktas som teknik. Men ingen kunde definiera orden teknik, redskap och maskin. Flera personer berättade att den mekaniska tekniken är lättare att begripa eftersom man ser hur den fungerar och den är också lättare att reparera till skillnad mot elektronik. Den mekaniska tekniken går att rätta till med olika knep. Uppfattningen hos många var att antingen fungerar elektroteknik eller så gör den det inte, medan mekanisk teknik slits, men erfarenhetsmässigt är informanterna inte säkra på att deras åsikt håller. Nationalencyklopedin definierar teknik som en "sammanfattande benämning på alla människans metoder att tillfredsställa sina önskningar genom att använda fysiska föremål". I samma uppslagsverk anges maskin vara en "mekanisk anordning för att omvandla energi eller utföra arbete" (Nationalencyklopedin). Elektronik faller utanför begreppet teknik, men definieras som läran om elektricitetens användning omfattande kraftteknik och teleteknik. Informanternas svårigheter att definiera teknik och maskin är förstående. Ämnet är brett och ledde till intressanta svar och funderingar om teknikens egenskaper.

KÄNSLOMÄSSIGT FÖRHÅLLANDE TILL TEKNISKA APPARATER

I intervjuerna kom fram att vissa apparater tillskrivs affektionsvärde när de sammanförs med minnen och händelser. Ett exempel är hur barnen i en familj saknade den gamla datorn och tyckte synd om den. En berättare kan ännu i vuxen ålder sakna en övergiven dator. Det fanns minnen på den.

Jag blir ledsen när Ipoden gick i graven för jag hade haft den i sju år. Jag blev besviken för den slutade funka. Det var den första tekniska pryl som jag köpte för egna pengar och den kostade två och ett halvt tusen. Jag älskade min Ipod och den var grön. Jag har kvar den fast den är "död". Det är en cool artefakt att ha kvar så en kompis. och jag har den i min sänglåda.

Jag vet inte hur jag tänker men har man öppnat en Iphone och sett att den är ett så komplext litet stycke så förtjänar den att bli behandlad med omsorg. Jag har så svårt att separera människor från djur och saker. Jag säger förlåt om jag går in i en stol. Det är ju helt sjukt egentligen.

Den nutida datatekniken skapar artificiella världar som hos vissa upplevs som verklighet. En informant påminde om en dokumentär med titeln Play again som handlar om barn som har ett extremt beroende av teve- och dataspel. De fick åka på camping och uppleva den riktiga skogen. En pojke sa "It's so weird, it's so real". Han var uppslukad av 3D och virtual reality, men att komma ut i skogen och leka med pilbåge och att det gör ont att ramla och slå sig var för honom häftigt och ännu mer verkligt.

MAGISK TEKNIK - TENIKENS MÖJLIGHETER ÄR FANTASTISKA

En man berättade att han spelade TV-spel med en spelkonsol, något som han hade vuxit upp med. Det är att försvinna i en fantasivärld som är skapad av någon annan. Han konstaterade att tusentals människor spelar, och han funderade över om det för människor närmare varandra eller om det gör oss fantasilösa. Spelen handlar om känslor och relationer med de andra karaktärerna och leker med ens moraliska kompass. Modern teknik kan framkalla tankar om teknik som känns som magi att den fungerar. Just magi är det ord som informanterna använder. Det kan uttryckas som magi att en smartphone fungerar, även om någon förklarar tekniken. Det är häftigt att människor klurat ut det här, säger en informant.

Man kan förundra sig över mängden funktioner som finns i en apparat och det kan kännas magiskt. Man försöker hitta ett sätt att förstå tekniken som gör att döda ting fungerar på egen hand. Apparater som stänger av och på av sig själva är som en personlighet.

Avancerad teknik kantas av wow-upplevelser. En lärare berättade att de hade fått en 3D-skrivare till skolan där han tjänstgjorde. När skrivaren provats första gången kändes det coolt, men den känslan avtar när alla klassrum har en. Han jämförde det med en drog som missbrukaren måste öka mängden av kontinuerligt.

OSÄKERHET OCH RÄDSLOR FÖR TEKNIK

Motsatsen till positiva upplevelser av teknik är osäkerhet och rädsla. Strålningsrisken har många funderat på när kunskaperna är otillräckliga för en professionell bedömning. En informant berättade om en kollega som reagerade kraftigt på olika lampor. Hon blev rödflammig över hela kroppen. Han ansåg det berodde på strålning, men vetenskapen gav inget stöd för den tolkningen. Då funderade han över om det finns hälsorisker med teknik som inte är varken allmänt eller vetenskapligt accepterade.

Det är vanligt med historier som att man inte skall titta in i mikrovågsugnen för då får man strålning in i ögonen. Om män har mobiltelefonen i byxfickan riskerar de att få testikelcancer. Man ska inte sova med mobilen nära huvudet för att inte riskera hjärncancer. Osäkerheten om möjliga risker skapar oro, något som avtar efter hand när tekniken blivit etablerad.

Exempel på nutida skrock är vanan att sätta en post-it lapp över kameran på laptopen, något som många gör om de är osäkra på om kameran är avstängd eller om den har startas av någon som utifrån kommer åt datorn. Risken för det senare bekräftas av rykten om personer som råkat illa ut när kameran varit på. En person berättade om videokonferenssystemet på arbetsplatsen, där deltagarna satte post-it-lappar över kameran när känsliga ärenden diskuterades. De var också noga med att stänga dörren till konferensrummet, men i samma rum stod videokonferenssystemet och signallampan angav att den var påsatt. Tanken inställde sig att om det går att avlyssna lokalt går det förmodligen att avlyssna i hela världen. För säkerhets skull satte denne informant en post-it lapp över kameran men det hindrade inte mikrofonen, något som var en symbolhandling som gav en känsla av säkerhet. En ritual när man saknar kunskap och möjlighet att styra tekniken.

En person som fick frågan om han tejpade för sin webbkamera för att undvika att bli filmad eller avlyssnad hade svårt att svara på frågan utan att framstå som skrockfull. Som flera andra förklarade han sin osäkerhet med att han inte förstår tekniken och hör talas om personer som blir kapade när de besökt en osäker hemsida. Ovissheten skapar otrygghet och det enda skyddet är anti-virusprogram med brandvägg, som också kräver kunskap. För att dämpa oron försöker man intala sig att det är ovanligt med intrång mot enskilda personer.

En professionell datatekniker berättade att han har haft kollegor som är väldigt duktiga tekniker men ändå är jätteparanoida för att det går att hacka sig in i någons PC. Förtejpande kameror på laptopen är i gränslandet mellan skrock och konspirationstankar, säger en meddelar som också påpekar att det finns många exempel på att data insamlas olovligt.

PRATA MED TEKNISKA APPARATER

Även om apparater och maskiner inte uppfattas som levande varelser så finns det ändå många som pratar med dem vid vissa tillfällen, ofta i samband med att tekniken inte fungerar som förväntat. Det kan kännas som tekniken är envis och motarbetar en när man försöker göra något och så utropar man något i stil med Kom igen nu!

Det är alltså lätt att bli arg på tekniken när den inte fungerar som förväntat. Bilen och mobilen är typiska objekt att bli arg på om de krånglar när de behövs som bäst. Ilska som riktas mot tekniska saker hänger ihop med stress, när man planerat utföra något som teknikens brister försvårar. Detta gäller även enklare teknik. Till exempel berättade en person som skulle baka en kaka hur elvispen utan förvarning slutade fungera. I berättelserna om teknik som krånglar återfinns tankegångar om självdisciplin och målsättningar att inte bli på dåligt humör av döda ting.

I berättelser om trilsande bilar, mobiltelefoner, datorer, gräsklippare och utombordare används gärna ord som beskriver mänskliga egenskaper som trött, feg, olycklig, duktig seg, trött, långsam och att den går i graven. Om man blir arg hotar man apparaten med att den ska slängas eller om en snar skrotning.

En del informanter berättar hur de kallar på saker som inte går att hitta, och en person hade bett kylskåpet hålla tyst när det pep, eftersom pipandet titt som tätt störde. GPS:en och avståndsvärnaren ber man hålla tyst när man parkerar bilen. GPS i bil känns som en mänsklig förmåga eftersom den pratar och GPS agerar som den har en egen vilja att välja väg. Apparater som genererar ljud förstärker kommunikationen mellan individ och apparat, och gör dem mer personliga. När man ger teknisk apparater smeknamn blir de ännu mer personliga.

En person berättade om sin 94-åriga farmor och hennes okunskap om teknik. När hon ringde barnbarnet samtalade hon med telefonsvararen som om hon deltog i en dialog. "Hej det är farmor. Är du där?" Barnbarnet spelade in sin pappas sambos födelsedag på en CD-skiva men farmodern försökte samtala med de inspelade personerna. Att tilltala personer som spelas upp på filmen är kanske samma fenomen som när en robohund kan glädja personer på en vårdinrättning och att barn kan fantisera om att ett leksaksdjur är levande.

Apparater som Siri och Google Home som kommunicerar genom tal kan vara roliga och smidiga men nyttan ifrågasätts och funktionen känns enligt flera informanter obehaglig. De kan rent av upplevas som science fiction av vissa som dock är medvetna om att de vänjer sig. Varför prata med en dammsugare, frågar sig en meddelare. Vad händer om man säger något av misstag som leder till en oönskad effekt som att belysningen släcks? Det är också obehagligt att inte veta om och när apparater som

Google home eller Alexa spelar in. Apparater som pratar och lyssnar ger nya moraliska frågeställningar. En person hörde om en förälder som hade observerat att dennes barn pratade otrevligt till den smarta högtalaren och då blivit medveten om att det borde bli en del i uppfostran hur barnen ska förhålla sig till "intelligenta" saker.

KONSTIGA APPARATER

Tekniska apparater kan uppföra sig oväntat och konstigt som användaren har svårt att förklara. Det kan uppfattas lite oroväckande, och i vissa situationer lite skrämmande, men inte många skulle se mystiska krafter som en förklaring. Det uppges finnas personer som inte ens kan vara i närheten eller hålla i en teknisk apparat utan att den plötsligt krånglar.

En person berättar om en CD-läsare där CD-skivan fastnade och när hon fick ut den så gick datorn inte att stänga av på vanligt sätt. Skivan satt kvar i flera år men plötsligt hoppade den ut och sedan fungerade datorn normalt men inte CD-läsaren.

De flesta förnekar att tekniska apparater har en egen vilja, men ibland kan det ändå upplevas så. En person berättade att hon tappade sin mobiltelefon och efter det blev den blev konstig. Varje gång hon ville släcka skärmen brummade den till och blinkade. När hon skulle tända skärmen brummade den och startade kameran istället. Det hjälpte inte att uppdatera.

Ett sambopar berättade om sin robotdammsugare som "somnar" på olika platser och bara ligger där och ger ljud ifrån sig, bland annat under sängen. Paret sa att den är som en döende katt. Batteriet var urladdat och dammsugaren hade ingen kraft att ta sig till laddstationen.

En vanlig upplevelse av tekniska apparater är att de är opålitliga, något som i första hand gäller digital teknik. Många upplever att plötsligt är det någon funktion som krånglar, men så plötsligt fungerar det igen. Ibland efter att användaren mixtrat planlöst med funktionerna.

I en annan berättelse skulle Iphone laddas i bilen samtidigt som man skulle titta på ett filmklipp på Youtube, och så försvann ljudet. Att starta om hjälpte inte men när laddaren kopplades ur återkom ljudet. Normalt sett är tron på övernaturliga krafter svag eller obefintligt men i vissa situationer kan sådana tankar uppstå. Etnologen Albert Eskeröd kallade det intressedominans när svårhanterliga händelser eller en krävande livssituation förstärker upplevelsen (Eskeröd 1947).

TEKNIK SOM TYCKS SPÖKA

Nästa steg i teknikens konstiga egenskaper är oförklarliga eller mystiska händelser. Det finns rykten om att personer hört Google Home skratta. Den har robotaktig röst och kan allt som användaren har sökt efter på Google under femton års tid.

Uppgifter om att klockor stannar när någon avlider finns i traditionsarkiven och vittnesmålen hänger med in i nutid. Etnologen Per-Anders Östling nämner i Spöken, medier och astrala resor att i vår tid sägs att även andra tekniska apparater har uppträtt konstigt, som hälsningar från de döda. Strömmen kan brytas och bilar kan sluta fungera i samband med en anhörigs död. (Östling 2012:53-54)

I äldre folklig tradition symboliserade klockan eller timglasets liv. Tickandet påminner om hjärtats slag, och man stannade klockan när någon i familjen avled för att underlätta för själen att lämna kroppen. Tid är också förknippat med ödet. (Östling 2012:53-54) Sådana tankar har hängt med in i vår tid. Bland annat för att ett dödsfall leder till olika tankar om varför och meningen med livet.

Några personer nämner att de har märkliga problem med bostadens trådlösa nät som helt plötsligt kan byta musikstycke. Den utsatta för mystiken ringde upp grannen och frågade om de upplevde samma fenomen och ställde sig frågan om det spökade eller om någon skojade. Det var både märkligt och obehagligt. En annan intervjuad berättade om sin Iphone som ibland spelade upp musikstycket "Vampyre week and I going down" som hon köpt på Itube och laddat ned till sin förra mobil. Nu händer det att hennes nuvarande mobiltelefon plötsligt och oväntat börjar spela låten fast den inte är nedladdad och låten inte ens finns på Spotify. Låten är bra men det är en obehaglig händelse. Även låtens namn förstärker det spöklika.

Vissa tycks drabbas oftare. Samma person som berättade om det mystiska musikstycket var arbetslös och ensam hemma. Det var mitt i januari och hon hade svårt att förströ sig. På datorn fanns ett tevespel där hon spelade volleyboll. Spelet åtföljdes av stönande ljudillustrationer. En natt vaknade informanten av att spelet var igång, och hennes lagkamrat Texas stönade men det fanns ingen bild. Volleybollen pågick en hel natt och det hade inte gått att stänga av spelet.

Vid ett annat tillfälle vaknade samma informant av att teven var på och det pågick ett spel med nätpoker på engelska. Det var mycket obehagligt och det gick inte att avbryta. Informanten fann en förklaring i att teven är väldigt avancerad och det var svårt att lära sig alla funktionerna. Teven förekommer i övernaturliga berättelser om mystiska bilder som visas i rutan och motivet är utnyttjat i filmer där teven förmedlar kontakt med det övernaturliga. Tevens supranormala krafter omnämner också Östling (Östling 2012:57). Vålnader uppenbarar sig i flera kommunikationstekniker. Däribland telefonen

En TV-tittare i Lund 1983. Personen på bilden är okänd. Foto: Hagblom foto, Bildkälla: Lunds universitetsbibliotek.

och radioprogram har blivit avbrutna av spökröster. Numera cirkulerar berättelser om spök-SMS (Östling 2012:57).

En meddelare berättar om en bekant som hyrde lägenhet. Vid ett tillfälle var personen bortrest i flera månader. När han kom hem och var på väg in i trappuppgången hörde han musik på högsta volym. Inför avresedagen hade han satt ljudanläggningen på väckning. Stereon hade vid något tillfälle satt igång själv på högsta volym och inte stängt av som planerat.

ATT TÄNKA SIG EN ROBOT ELLER ARTIFICIELL INTELLIGENS

I nästa steg i utvecklingen kommer datorer och robotar att bli intelligenta och lärak-tiga. Utvecklingen av Artificiell intelligens, förkortat AI har kommit en bit på väg men vi befinner oss i början på en process som bara är i inledningen. Denna utveckling påminner om Science fiction och kan upplevas som spökligt som vissa individer värjer sig mot (Sjögård 2019).

Flera av de intervjuade uppgav att det skulle vara obehagligt om en robot liknar ett djur eller en människa och om den har förmåga att visa känslor. Robotdjur har dock prövats på kliniker för äldre med demenssjukdomar och det har fungerat tillfredställande.

Informanternas exempel på hur teknik och AI utvecklas hämtas gärna ur filmer och teveserier med Science fictionmotiv. (Sjögård 2019:55) Däremot återfinns en försiktig inställning till om de ger en rättvisande bild av en tänkbar framtid där hotfulla robotar och AI tar över och man tror inte att det värsta kommer att inträffa. Människor är istället mer rädda för skador på naturen och klimatet, vapenutvecklingen samt att gammal farlig teknik dumpas i u-länderna och i dessa Coronatider rädda för farliga virus och resistent bakterier.

SLUTSATSER NUTIDA FOLKLORE OM TEKNIK - RYKTEN OCH RÄDSLOR

Östling uppmärksammar att modern folktro har likheter med de traditionella äldre berättelserna. Mystiska ljussken av olika slag jämför han med uppgifter om flygande tefat (UFO) i vår egen tidsålder (Östling 2012:60). Exempel på spökande teknik är fotografier som visar något på bilden som inte syntes vid fotograferingstillfället som en vålnad eller avliden anhörig.

Sägner i våra traditionsarkiv samlades in när intresset var stort för gammal folktradition. Vid närmare betraktande visar sig de moderna sägner vara uppdaterade versioner av mycket gamla berättelser (Se Sjögård 2015-2016 samt Klintberg 1976). Sägner gestaltar verkliga och inbillade faror i vår omgivning vilket ger plats för nybildade eller omgjorda traditionella sägner men vissa faror ser annorlunda ut numera och ger nya berättelser och sägner.

Folkloristen Carl Wilhelm von Sydow införde begreppet memorat för att beteckna en genre vid sidan av den traditionsfasta sägner. En del av berättelserna som jag återger ger intryck av mystik, övernaturlighet och är för de som upplevde händelsen svårförklarade och kan betraktas som memorat. Det är människors berättelser om verkliga upplevelser som tolkas och återges på grundval av den kollektiva traditionen men som inte är folkdiktning med en fast intrig som sägner. Memoraten med sina skildringar av supranormala upplevelser är en värdefull källa vid studiet av folktro. Däremot anser forskningen numera inte att de är ett förstadium till sägner. Den sistnämnda och memoraten är två genrer som med växelverkan lever tillsammans i traditionen. (af Klintberg 2007:16-17).

Berättelserna som citeras i denna artikel är inte sägner, men några av dem skulle kunna utvecklas till rykten om sådant som man är rädd för (Stattin 1990). Ett rykte har formen av ett påstående och utgår inte sällan från en känd person. Vandringsägner är en berättelse med fast intrig men med utbytbara personer. Å andra sidan behöver det som berättas i sägner inte vara falskt.

Rykten sprids och traderas på samma sätt som sägner, vilket gör att vissa utvecklas till moderna folksägner. Generella teorier om processen har utarbetats. Sägner innehåller är traditionell och fastare i den episka strukturen. Ryktet återgår inte på den äldre traditionen och dess kärna är ett kort påstående som kompletteras med olika information. Exempel på detta är berättelsen ovan om musikstycket som oförklarad dyker upp i den nya lpaden. Både ryktet och sägnen har funktionen att ge kunskap i ett läge när det inte finns någon officiell information att hålla sig till. De har också funktionen att mildra spänningen som ovissheten åstadkommit. Både sägnen och rykten existerar som en oavbruten föränderlig muntlig kommunikation mellan människor (Klintberg 2007:16-17).

NOTER

1. Se Folklivsarkivet A 6458, Anläggareundersökningar 1979 som ingår i Kulturhistoriska undersökningen, Nordiska Museet, Stockholm, KU nr: 8335.

KÄLLOR

- Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar:
- Oregistrerade intervjuer från projektet "Tekniklore", genomförda åren 2015-2018
- Folklivsarkivet A 6458, Anläggareundersökningar 1979 som ingår i Kulturhistoriska undersökningen, Nordiska Museet, Stockholm, KU nr: 8335.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Eskeröd, Albert 1947: *Årets äring : etnologiska studier i skördens och julens tro och sed*. Stockholm. Nordiska museets handlingar, Nr 26.
- Klintberg, Bengt af 1976: *Folksägner i dag. Fataburen 1976*. Nordisk folktro, Studier tillägnade Carl-Herman Tillhagen. Harens klagan. Stockholm 1978.
- Klintberg, Bengt af, & Palmenfelt, Ulf 2007: *Vår tids folkkultur*. Stockholm .
- Nationalencyklopedin., teknik. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/teknik> (hämtad 2021-11-12)
- maskin. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/maskin> (hämtad 2021-11-12)
- Sjögård, Göran 2016: Oförklarliga händelser med anknytning till dåtidens "moderna" teknik. *Upp-tecknaren 2015-2016*. Sid 30-35.
- Sjögård, Göran 2019: Projektet "tekniklore". *Upp-tecknaren 2019*. Sid 47-56.
- Stattin, Jochum 1990: *Från gastkramning till gatuvåld. En etnologisk studie av svenska rädsor*. Stockholm.
- Sundberg, Lina 2019: Att intervjua för projektet tekniklore. *Upp-tecknaren 2019*. Sid 57-63.
- Östling, Per-Anders 2012: *Spöken, medier och astrala resor. Övernaturliga upplevelser, folktro och alternativa världsåskådningar i våra dagars Sverige*. Uppsala. Skrifter utgivna av Institutet för språk och folkminnen. Dialekt och folkminnesarkivet i Uppsala. B:24.

ARKIVASSISTENT

Andreas Alm
Tel: +46462224373

ARKIVCHEF

Karin Gustavsson
Tel: +46462223135

ARKIVARIE

Gabi Louisedotter
Tel: +46462227568

ARKIVARIE

Patrik Sandgren
Tel: +46462223612

ARKIVARIE

Göran Sjögård
Tel: +46727393535

POSTADRESS

Folklivsarkivet med
Skånes musiksamlingar
Box 117
221 00 Lund

BESÖKSADRESS

Porfyrvägen 20
224 78 Lund

E-POSTADRESS

expedition@folklivsarkivet.lu.se

ISSN 1652-5086

UTGIVEN AV LUNDS UNIVERSITETS FOLKLIVSARKIV

Redaktörer: Karin Gustavsson och Gabi Louisedotter

LUNDS
UNIVERSITET

www.folklivsarkivet.lu.se/

LUNDS UNIVERSITET

Box 117
221 00 Lund
Tel 046-222 00 00
www.lu.se